

Олександра Глазова

Українська мова

Матеріали до уроків

9 клас

ЧАСТИНА ПЕРША

2003

Передмова

Посібник уміщує найрізноманітніші дидактичні матеріали, необхідні словесникам для навчання дев'ятикласників упродовж навчального року.

У книжці подано:

- систематизований за темами дидактичний матеріал, який учитель зможе використати як у процесі вивчення нового матеріалу, так і під час повторення та закріплення вивченого;
- детальні методичні розробки всіх передбачених чинною програмою уроків розвитку зв'язного мовлення, тексти для переказів, а також систему вправ, що забезпечують підготовку школярів до роботи над твором, зразки планів творчих робіт, орієнтовний перелік тем творчих робіт тощо.

Дидактичний матеріал включає тексти й окремі речення, що відображають загальнолюдські духовні цінності, сприяють формуванню національної свідомості, вихованню патріотизму, розвитку духовної та естетичної сфер особистості учня. Пропоновані тексти містять відомості з українознавства, етики, естетики, пов'язані з історією, культурою, етнографією українського народу.

Тексти та окремі речення дібрано з різних функціональних стилів мовлення.

Методичні розробки уроків розвитку зв'язного мовлення передбачають організацію повторення та закріплення засвоєного в попередніх класах про текст, типи й стилі мовлення, а також систему вправ, які готують дев'ятикласників до усвідомленого, а не автоматичного переказування та творення текстів різних стилів.

Посібник уміщує тексти для переказів (усних та письмових, докладних та стислих). Для переказу кожного стилю мовлення пропонується по 3-5 текстів різного рівня складності. Це допоможе вчителю у здійсненні диференційованого підходу до навчання дев'ятикласників: він зможе вибрати текст, який найбільше відповідає рівневі підготовленості учнів та умовам роботи в конкретному класі.

До кожного уроку розвитку зв'язного мовлення додано чіткі рекомендації вчителю щодо оптимальної побудови уроку, а також особливостей формування в учнів текстотворчих умінь.

Посібник укладено згідно з вимогами Програми для середньої загальноосвітньої школи "Рідна мова", Київ, "Перун", 2001, відповідно до основних положень концепції мовної освіти в Україні та концепції навчання державної мови в школах України.

ЗМІСТ

ВСТУП. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО	
ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХНІ ОСНОВНІ СМИСЛОВІ, МОРФОЛОГІЧНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ОЗНАКИ	11
ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ	13
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО ОЗНАКИ.	17
СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ ТА СКЛАДНІ СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ	
СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	
СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ. СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ	19
РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ	22
СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	
СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ. ОСНОВНІ ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ: ОЗНАЧАЛЬНІ, З'ЯСУВАЛЬНІ, ОБСТАВИННІ	26
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ	30
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ	32
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ Й ЧАСУ	36
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУ ДІЇ ТА СТУПЕНЯ	38
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯЛЬНИМИ	42
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ ТА МЕТИ	45
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ НАСЛІДКОВИМ, УМОВНИМ І ДОПУСТОВИМ	48
БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	
СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ	53
КОМА ТА КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	55
ДВОКРАПКА МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	56
ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	60
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ	63
РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ	64

ВСТУП

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

* Прочитати. Дати обґрунтовану відповідь на питання: яка роль рідної мови у формуванні, розвитку та існуванні народу? Яке місце посідає вона в житті кожного українця? Як мають ставитися до української мови неукраїнці, батьківщиною яких є Україна?

Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. (К.Ушинський.) Рідне слово – то квітка й корінце, пісня роду і хліб на столі. Як без нього ходити вкраїнцем по батьківській, козацькій землі? (О.Матійко.) Рідна мова – то неоціненне духовне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. (В.Сухомлинський.) З молоком переливала мати синові у пісню колискову і гаїв травневі аромати, і співучу прадідівську мову. (Д.Луценко.)

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Поданий нижче план шкільної лекції – один з можливих варіантів викладу висловлюваних нині думок щодо походження української мови. Порушуючи питання походження мови, словесник має пояснити, що, оскільки цілі покоління українців були відлучені від своєї історії, це питання досліджується й нині. Висуваються різні, часом протилежні погляди й тлумачення.

Ознайомлюючи школярів з різними поглядами на питання походження української мови, учитель має посилається на використані наукові джерела. Уривки з деяких першоджерел також подаються нижче.

Орієнтовний план шкільної лекції

I. Походження української мови.

1. Різні погляди на існування єдиної давньоруської народнорозмовної мови.
2. В основу літературної мови Київської Русі покладено церковнослов'янську (староболгарську) мову.
3. Розмовна мова русичів – мова українського етносу (руська мова).
4. Остаточне оформлення особливостей східнослов'янських мов (кінець XII – початок XIII ст.).

II. Формування на основі давньоруських літературних традицій староукраїнської мови (XIII-XVIII ст.).

III. Тарас Шевченко – основоположник української літературної мови.

I. У Київській Русі створились умови для прискореного завершення формування української мови – головної ознаки народу. В своїй основі вона мала народну говірку полян-русів Середньої Наддніпрянщини, яка активно впливала на говірки сусідніх племен і водночас вбирала в себе їх елементи.

У XI ст. розмовна мова жителів Середньої Наддніпрянщини була разюче подібною до мови українців XIX ст. Своїми особливостями вона відрізнялася від народних мов північно-східних і північно-західних слов'янських племен, що перебували в складі Київської імперії.

Поряд з народнорозмовною існувала й писемна мова. Висловлювання записувалися кирилицею – абеткою, створеною видатними слов'янськими просвітителами Кирилом і Мефодієм. В межах єдиної держави вона швидко поширювалася по всій її території. Нею користувалися переважно при виданні державних документів, спілкуванні знаті й духовенства. Саме про неї літописець Нестор писав, що в усіх слов'ян мова була спільною – слов'янською". Слід відзначити, що саме в цей час прискорилися взаємовпливи і зближення розмовної й писемної мов.

У Київській Русі зародилась ідея мовної близькості східнослов'янських народів (до речі, упродовж багатьох століть однією з основ етнічної близькості слов'янських народів виступала саме спільна писемність). Згодом ця ідея дістала свій розвиток і абсолютизувалася в ідею створення давньоруської народності як "колиски" російського, українського й білоруського народів. Ця ідея проіснувала кілька століть, ще й сьогодні маючи як своїх прихильників, так і противників.

За В.Борисенком.

II. Про союз українських племен, які згодом утворили український народ, та їхню мову можна говорити, починаючи з VI ст. Те саме можна сказати й про союзи племен, котрі дали початок формуванню білоруського й російського народів та їхніх мов, хоч між українськими й білоруськими племенами того періоду було більше спільного, ніж відмінного, тоді як між українськими й російськими племенами вже тоді могла бути значно більша відмінність.

У VI-VII ст. у східних слов'ян виникають державні об'єднання – племінні князівства, а також територіальні князівства, до яких належали різні племена. Центрами таких князівств були Київ (у полян), Новгород (у ільменських слов'ян), Смоленськ та Полоцьк (у кривичів), Чернігів (у сіверян) та ін.

У зв'язку з далішим розвитком суспільства й потребами оборони та боротьби проти ворожих нападів у IX ст. із Київського й Новгородського князівств виникло велике князівство – Київська Русь, яке за князя Володимира об'єднало всі східнослов'янські племена.

Але чи можна говорити, що після цього об'єднання племен виник монолітний народ? Звичайно, ні. Говорити про якусь давньоруську

народність є безпідставним, науково необґрунтованим. Інша річ, коли йдеться про давньоруську мову. Під цим терміном більшість сучасних дослідників розуміє літературно-писемну мову східних слов'ян, в основі якої лежала староболгарська, тобто церковнослов'янська мова, що активно вбирала в себе лексичні й морфологічні особливості тих східнослов'янських діалектів, які мали центри розвитку писемності.

Є чимало мовознавців, особливо російських, які перебільшують вплив тогочасних розмовних елементів у світських творах ("Повість временних літ", "Слово о полку Ігоревім" та ін.) і твердять, що був давньоруський народ і була давньоруська мова, розуміючи під цим терміном розмовну мову того народу. Це було вигідно для росіян, які пізніше перейняли назву *Русь*, переінакшивши її на *Росію*, і таким чином висунули претензії на українську територію як прабатьківщину Росії, а українців зробили малоросами.

Однотипність літературної мови Київської Русі мовознавці О.Шахматов, І.Ягич, В.Істрін та ін. пояснювали тим, що в основі її – розмовна мова Києва, койне, точніше, мова його соціальних верхів (княжого двору, дружинників, писарів та ін.), поєднана з книжною староболгарською (церковнослов'янською) мовою, принесеною в Русь у зв'язку з прийняттям християнства. Вироблена тут літературна мова (по суті, це був свого роду суржик) із Києва поширювалась по всій території держави носіями державної та духовної влад, яких призначали на різні пости в усі кінці Київської Русі (разом із писарями).

Отже, церковнослов'янська мова, ставши літературною мовою в Київській Русі, поступово видозмінюється, вбираючи дедалі більше місцевих, тобто українських рис.

Російський мовознавець О.Шахматов писав: "Родина нашего великорусского языка – Болгария. Но образовался он в Киеве, где испытывал благотворное влияние народной среды..."

Українська мова виникала тисячоліттями. Її основні елементи були започатковані ще в часи, співвідносні з виникненням латинської мови, тобто три тисячі років тому. Ще до створення Київської держави вона опанувала великі простори центрально-східної Європи. Але найбільшого поширення й утвердження українська мова набула на українських землях за часів Київської Русі. У цей період вона ввбирала чимало церковнослов'янських рис, кількість яких, проте, згодом поступово зменшувалась. Щось привнесли в неї польська й російська мови, але це не руйнувало її, а тільки збагачувало. Тому нині вона – одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу.

За А.Бурячком.

III. Давньоруська держава, без сумніву, займала компактну територію, але це була спільна територія держави, а не народності, бо з етнічного погляду Київська Русь становила конгломерат різних племен і народів. Давньоруська територія була заселена нерівномірно, окремі її частини розчленовувались майже непрохідними

лісами і болотами. Чи відчували за таких умов східні слов'яни спільність своєї території від Галичини й Надросся до Пскова й Ростова? Відчували хіба що ті порівняно нечисленні урядовці, що були пов'язані з князівською адміністрацією та іншими державними структурами і час від часу подорожували по всій державі.

Про спільність економічного життя давньоруського суспільства як необхідну ознаку давньоруської народності сказати нічого, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах держави незалежно від того, скільки в ній етносів.

Часом, щоб довести існування давньоруської народності, посилаються на єдність давньоруської культури. Справді, на користь цього положення є чимало аргументів. Однак поза увагою дослідників чомусь залишається той загальновідомий і незаперечний факт, що в Київській Русі було фактично дві культури. Одна з них – офіційна, наднаціональна, створювана державними структурами і спрямовувана церковною (християнською) ідеологією. Ця кирило-мефодіївська християнська культура була спільною не тільки для Русі, а й для християнської Болгарії та Візантії. Цілком ясно, що ця культура не могла призвести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Друга – культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Вона цілком відрізнялася від офіційної, бо й далі базувалася на язичницьких традиціях, на не на християнстві. Але ж у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї й обряди предків, свій фольклор і цілий духовний світ.

Спільність давньоруської мови багатьма сприймається як аксіома. Але під спільною давньоруською мовою можна розуміти лише тодішню писемно-літературну мову, яка виконувала державні функції й справді була спільною для всієї території Київської Русі паралельно з церковнослов'янською мовою як літературною мовою Давньоруської держави. Ця давньоруська літературна мова – явище значною мірою штучне, для більшості простого народу вона була досить далека й навіть чужа, вона була щедро пересипана церковнослов'янською лексикою, граматичними формами й стилістичними конструкціями. Хоч у деяких давньоруських юридичних документах та в художніх творах і спостерігається певне наближення давньоруської літературної мови до народнорозмовної, було б наївною ілюзією ототожнювати ці мови, вбачати у давньоруській літературній мові віддзеркалення простонародного мовлення. Отже, цілком ясно, що претендувати на мову давньоруської народності має підстави не церковнослов'янська і не писемна давньоруська, а жива, народнорозмовна мова. Ця мова, насамперед у сільській місцевості, була єдиним засобом спілкування найширших народних мас – простих "киян" і периферії Київської Русі.

Оскільки злиття всіх східнослов'янських племен і діалектів у якийсь єдиний етномовний масив у Київській державі не сталося, то немає жодних серйозних підстав говорити про давньоруську народність та давньоруську народнорозмовну мову як про історичну реальність.

Щодо мови можна припустити, що існувало декілька діалектних зон, які по суті були окремими мікромовами. Серед них виділяються (умовно називаючи) галицька, карпатська, поліська, можливо, киево-чернігово-переяславська, кривицька (псковсько-полоцько-смоленська), словенська (новгородсько-володимиро-суздальська). Можливо, таких мов було більше, але для детальнішого й глибшого аналізу діалектної ситуації в Київській Русі поки що бракує фактичного матеріалу.

Термін *давньоруська мова* може бути застосований лише до руської писемної мови, що задовольняла суспільні й культурні потреби тогочасного суспільства. Ця мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською. В різних регіонах Русі вона збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями і стала основою формування української, російської й білоруської писемно-літературних мов давнього періоду.

За Г.Півтораком.

Словник. *Койне* - мова спілкування людей, що розмовляють спорідненими мовами або діалектами. *Суржик* – тут: елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова. *Етнос* - народ, стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість. *Регіон* - територія, що характеризується комплексом притаманних їй ознак (фізико-географічних, економічних, культурних тощо). *Аксіома* – твердження, що приймається без доведення як вихідне; незаперечна істина.

* Пояснювальний диктант. Відповісти на питання: коли сформувалася давньоукраїнська мова? Хто є основоположником української літературної мови?

І пророста смаглява наша мова із первослів про Ігорів похід. (Б.Олійник.)
Як і в часи Бояна, народжуються слова. Одне – дзвенить харалугом, птахом – інше співа. Як і в часи Шевченка, народжуються слова. Одне – верховіття дуба, інше – гінка трава. Як і в часи Тичини, народжуються слова. Грози грають у хмарах... Лагідна синява. (Р.Лубківський.)

Словник. *Харалуг* (заст) - сталь.

* Прочитати. Пояснити пряме й переносне значення виділених слів.

Святий засів небес – барвінок мови – вигоптують *моголи* і *хохли*. (В.Гей.)
Сам Бог велів любити Україну – нещасний край *манкуртів* і заброд.
(І.Гнатюк.) *Яничарство*, мов цвіль, мову гонить звідціль. (М.Хижняк.)

Словник. *Могол* - монгол; перен. – людина, що не має історичної пам'яті, позбавлена національної гідності. *Хохол* - принизлива назва українця; тут: українець, уражений комплексом меншовартості всього українського. *Манкурт* - людина, яку вороги позбавили пам'яті про свій народ, рід; перен.- відступник, зрадник. *Яничар* – у султанській Туреччині - солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з полонених християн, обернених у мусульманство; перен. – перекинчик, відступник.

* Виразно прочитати уривок з поезії. Про події яких історичних часів йдеться?

Ні-ні, отим валуєвим убогим не дотягти до сталінських умів,
Своїм указом, аж занадто строгим, Валуєв мову знищить не зумів.
А ось в Кремлі надумались мудріше: “По інститутам – лише один язук”...
А малорос не дуже думать звик і батьківську заяву радо пише,
Мовляв, навіщо українська школа, тепер хай руський вчить моє дитя,
Бо не проб'ється в інститут ніколи, російська мова – вимога життя...
Додумались, бач, до такого зла, щоб рідна мова власними руками задушена,
задушена була.

На жаль, ці хитромудрі фарисеї – як гайвороння чорне над землею.

І.Савич.

Довідка. *Валуєвський циркуляр* – виданий міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим у липні 1863 р. таємний указ про заборону українських наукових, релігійних і педагогічних публікацій. Друкувати “малоросийским наречием” дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови “ніколи не було, нема і бути не може”.

Словник. *Фарисеї* – 1) Послідовники релігійно-політичної течії в Іудеї з середини II ст. до н.е. до 70 рр. I ст., які багато уваги звертали на зовнішні прояви релігійності. 2) Переносно - лицеміри, ханжі.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ¹

Варто нагадати школярам те, що відомо їм з уроків української літератури, а саме: у царській Росії і в цісарській Австро-Угорщині писане й друковане українське слово переслідувалось, а дуже часто й заборонялося. Чорними віхами для української культури стали такі документи: Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.).

¹ Див.: Сучасна українська мова: Підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1991.

Якщо в перше десятиріччя радянської влади було здійснено певні заходи, спрямовані на подолання відставання в розвитку певних стилів української мови (так звана *українізація*), то в роки сталінських репресій, а ще більше в добу застою українська мова знову зазнала тяжких випробувань. Знищення кількохсот українських письменників збіднило українську літературу, майже повне витіснення з вищої школи та наукових установ української мови перешкоджало її функціонуванню в освіті й науці. Як писемна, так і усна українська мова була повністю витіснена з дипломатичної та офіційно-ділової сфер спілкування.

Виправити становище, сприяти розширенню сфер функціонування української мови був покликаний закон про надання їй статусу державної на території Української РСР, прийнятий Верховною Радою республіки 26 жовтня 1989 р. Згідно з цим законом "українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національнодержавної майбутності".

Стаття 10 прийнятої 28 червня 1996 року Верховною Радою України Конституції України стверджує: "Державною мовою України є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України".

Таким чином, до поданого вище орієнтовного плану шкільної лекції можна додати такі пункти:

IV. Приниження та переслідування української мови російським царизмом.

V. Намагання комуністичних ідеологів відлучити українців від рідної мови.

VI. Закон про мови в Україні (1989 р.)

VII. Конституція України про державність української мови.

* Диктант з коментуванням.

I. Зринай з Дніпра, нам Богом дане слово! Ми сповна сплатимо тобі борги. Гартуйсь, мужній, моя двожилина мово, таки пізнавши палі, батоги... (І.Гайворон.) Охрестителю наш, Володимире-княже, сторожи рідну мову над рідним Дніпром! (В.Швець.) О зерно-слово! Творене роками, рости на славу! Стигни колосками! (О.Довгий.) Слово, прийди і мерців розбуди! Смерті немає, де жевріє слово! (М.Руденко.) Українське слово проситься до тебе. Хто його настояв на цих травах неба? Українська казка із-під віч сія. То хіба не звідси доленька твоя? (М.Шостак.)

II. А слово українське не вмирало, воно жило і знову воскресало. (Л.Забашта.) Українська мова – це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє її ще попереду, але місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване. (М.Драгоманов.) І все-таки прийшло до мене слово, наприкінці прибилося крадькома. А я вже думав, що мене нема і далі бути не обов'язково. (П.Вольвач.) Наче квітку, лелій слово матері зроду. Тільки в мові живій жити духу народу. (А.Коляновський.) Внукам через обрій зводити мости, не міняти прізвища, мову берегти! (В.Швець.)

*Навчальний диктант.

Мова та історична пам'ять - дві духовні підвалини національного буття. Вони або разом живуть, або разом умирають. Одна мова та спільна історична пам'ять є виразом, формою, свідченням національного самоусвідомлення – чуття і розуміння національної єдності, спільної долі, духовної спільності людей, що становлять один етнос. Це самоусвідомлення і є національна ідея.

За своєю суттю національна ідея є інтернаціональною, адже кожен народ відчуває і усвідомлює себе самим собою. Це просто тверда національна свідомість, не більше.

За В.Ковалем.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХНІ ОСНОВНІ СМИСЛОВІ, МОРФОЛОГІЧНІ ТА СИНТАКСИЧНІ ОЗНАКИ

* Прочитати. Визначити, якими частинами мови є виділені слова. На які питання вони відповідають? Що означають? Яка їхня синтаксична роль?

Осінь жар-птицею сіла в діброві, розправила крила, щоб *сонце* їх гріло. (Г.Коваль.) Пише осінь *перші* акварелі пензлями *терпкого* полину. (А.Коляновський.) Їй знову *позуватиме* земля – натурниця терпляча і прекрасна. (О.Башкирова.) Захмеліла натурниця пізніх медів напилась, *вереснево*, *жовтнево* і *листопадово* збулась. (Н.Диб'як.)

* Переписати, вставляючи на місці крапок пропущені літери. В кожному з речень назвати самостійні частини мови. Пояснити, у чому полягає відмінність між частинами мови самостійними та службовими. Назвати службові частини мови.

Немов ласкаві вер..сневі феї сп..нили час. (Є.Плужник.) Пр..красний вер..сень, а тільки занадто швидко надійшов. (В.Моруга.) Вер..сневі тумани,

і душа – мов тр..мбіта. Зад..вилася осінь у дзеркало літа. (Н.Поклад.) Прийде осінь л..стопадно, мокровійно. (Н.Диб'як.) Ой ти, осене, дуже прошу я, наб..ри собі яблук, груш, заб..ри собі квіти зрошені, тільк.. серця мого не руш. (Н.Пукас.) А осінь – це ж не смерть, це тільк.. відпочинок. (Д.Фальківський.)

* Попереджувальний диктант. У кожному з речень підкреслити члени речення та визначити частини мови. Особливими формами якої частини мови є виділені слова? Який розділ науки про мову вивчає частини мови? Який розділ вивчає все про словосполучення й речення, в тому числі члени речення?

Це ж- коли, з яких покосів так нечутно вийшла осінь?! Відказала осінь: “Навпростець, яром-долом, попід жито, з-за туману, через літо!” (Б.Олійник.) Холодна просинь блимає на мить, а лист, *зірвавшись*, стежку золотить. (В.Губенко.) Ще ходить осінь по *опалім* листі, ще журавлиний клич не одбринів. (Н.Поклад.) Скільки жовто-золотих опалів, що, опалі, вздовж шляхів лежать, що з кущів на діл поопадали! (Є.Гуцало.) Жовтіє туга двох листків промерзлих, *прибитих* вітром із чужого саду, яким немає вороття назад. (Б.Олійник.)

* Пояснювальний диктант. Виділені слова розібрати як частини мови (усно).

I. Небо осіннє, мов *квітка*, марніє. Сохне стерня, затихають лани. (П.Филипович.) Вже осінні дощі над полями *танцюють* з вітрами. (Д.Луценко.) А дерева осінні услід нас *щороку* капелюхи багряні знімають уклінно. (Н.Диб'як.) О ні, о ні, *не випадково* дарує осінь на прощання мені багрець листків *кленових*. (Г.Коваль.) Останні вже дукатики береза на пальцях *лічить*, літу віддає. (Л.Костенко.) І згорне осінь жовті килими, і, як торік, у *цій* земній пустелі не витримають критики зими її прозорі *й* ніжні акварелі. (О.Башкирова.)

II. Здолавши смертю смерть, смиренне жито квітує-пахне *на порозі* літа. (Т.Майданович.) І, *ніжно посміхаючись* до мене, волошка синя з жита вигляда. (Г.Коваль.) Вересневим пойняті димком, мружились переліски погожі. (В.Коломієць.) Усі гілочки, ніби в сонячний день, осяйні, не сліплять, а ваблять, *прикриті* листочками вій. (В.Бубир.) Навколо бронзові неозорій, налитий сонцем, хлібний океан. (Д.Луценко.) І теплом людських сердець зігріте, поколовши руки на стерні, укладає в копи щедре літо *перевиті* сонцем наші дні. (Г.Коваль.)

* Прочитати. Назвати числівники, визначити відмінок кожного. Один з числівників розібрати як частину мови (усно).

Коли у наших краях починається осінь? Вона розпочинається не першого вересня, а двадцять сьомого серпня і триває протягом шістдесяти

шести днів. Двадцять п'ять днів стоїть золота осінь, двадцять один день – пізня, а впродовж останніх двадцяти – передзим'я.

За М.Міщенком, Н.Міщенко.

* Диктант із коментуванням. У одному з речень назвати самостійні та службові частини мови.

I. Вересневі тумани, журавлині прощання. Золотого листочка ледь чутне зітхання. (Н.Поклад.) Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь... (М.Стельмах.) Поміж дерев, що, наче з ситцю, тремтять кожнісіньким листком, ця осінь, схожа на лисицю, виляє золотим хвостом. (О.Астаф'єв.) Ліси кричали сотнями дерев, роняючи багрець із уст гарячих. (Г.Коваль.) І знову ти, вересню, виправ сорочку у березі, багряну сорочку вербових гаїв, і вийшов на луг проводжать журавлів. (Г.Коваль.)

II. І з-під крил журавлиних мені під вікно листопад стелиться. (Б.Олійник.) Між корогов багряних і врочистих на сповідь до листопада пливу, молюсь за землю і за небо чисте, за осінь чудотворну лісову. (І.Ольховський.) Можна жити і літати. Все життя – один політ. Можна жити у лататті, не вилазячи з боліт. (В.Слапчук.) Рибалка перебив стебло лілеї. Всю нічку плакав очерет, сумуючи за нею. (Г.Коваль.)

* Навчальний диктант. У першому реченні підкреслити члени речення та назвати частини мови.

Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи крутити крила вітряків.

Ураз усе покращало: блакитнаві ясени, скрипкові ворота, маківки, що бринять на городі, навіть ледачі гарбузи, що повдягали різнобарвні сорочки та й, лежачи, вихваляються ними.

Я вкладаю в торбинку книжки, зошити, лінійку.

-Квіти ж візьми вчительці, - підходить мати до столу, на якому лежать і стікають рососою чорнобривці, гвоздики, айстри й майори.

Біля школи гамірно й весело. Пропечені за літо школярі гомонять, гудуть, мов глечики на вітрах, міряються силою. А за школярським гармидером пильно слідкує сивий гострозорий сторож, який уміє розминати і телячу шкуру, і школярські вуха. (За М.Стельмахом; 130 сл.)

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ

* Розглянути таблицю. Дібрати приклади, аналогічні поданим.

Орфограми буквені	Орфограми небуквені
Вибір написання слова (певної букви) з ряду можливих варіантів за умови однакової вимови.	Написання слів разом, окремо, через дефіс, апостроф, перенос слів, скорочення слів.
Наприклад: <i>червоний</i> (орфограма: букви <i>е-и</i> , що позначають ненаголошені голосні в коренях слів); <i>борот<u>ь</u>ба</i> (орфограма: букви, що позначають звуки, які уподібнюють ся); <i>списати</i> (орфограма: букви <i>з-с</i> у префіксах <i>з-(с-)</i>).	Наприклад: <i>нехтувати</i> (орфограма: <i>не</i> з дієсловами); <i>міжгір'я</i> (орфограма: апостроф); <i>синьо-жовтий</i> , <i>зорепад</i> , <i>пів-України</i> (орфограма: написання разом, через дефіс складних слів); <i>проф.</i> (професор), <i>доц.</i> (доцент) (орфограма: скорочення слів).

*Прочитати. У виділених словах визначити орфограми. Які з них є буквеними, які – небуквеними?

Губить давня осінь золотаве *пір'я*. (О.Башкирова.) *Недовго пригаса осіннє небо*. (В.Бубир.) У осені бабиним літом *іскриться обличчя*. (Є.Гуцало.) Нащо так, осене, гориш, нащо ти серце так *тривожии*? (Г.Коваль.) Наді мною осінь проліта на коні *багряно-золотому*. (П.Перебийніс.) *Вітер гітару* на осінь настроїв, дарує їй сотні обнов. (Н.Пукас.) *Нап'юсь терпкого вітру волі*. (Г.Коваль.)

* Словниковий диктант. У кожному слові визначити орфограму. Які орфограми буквені, які – небуквені?

Осінній, беззаконний, розквіт, розташування, роззброєння, роз'їзний, без'ядерний, чесний, шістнадцять, ненависний, високоякісний, високий-превисокий, будь-який, який-небудь, синьо-червоний, жовтогарячий, гірко-солодкий.

* Словниковий диктант за аналогією. Замість кожного з диктованих слів записати самостійно дібране слово з тією ж орфограмою.
Зразок. Замість *прегарний* – *премудрий*.

Премилий, придорожній, прізвисько, роздум, схил, зміст, мідь, сміється, сім'я, сузір'я, з'явитися, яскраво-синій, пів-Києва, півміста, пів'яблука.

* Пояснювальний диктант. У виділених словах визначити орфограми.

I. Віджурилась, віддзвеніла пісня на шляху. (М.Стельмах.) Все пережити треба у житті. (Г.Коваль.) Вітер казку у житах читає. (Г.Коваль.) А місяць стежку хрестиком мережить. (Н.Пукас.) І падолист в садах багатослівний, і красномовна в падолисту суть. (Є.Гуцало.) Крізь літа леться музика слова. (А.Коляновський.) Зміст, невідомий мені, не затемнює музики слова. (І.Качуровський.) Немов дитину, слово пеленаю, та ще не перейшов із ним на “ти”. (М.Руденко.) І ось на трави музика роси спада, мов слово, з тихих уст природи. (Г.Коваль.)

II. Я так любив, любив колись осінній тихий падолист. (В.Бубир.) Метелик вуст зривається злітатъ печальної осінньої пори. (І.Жиленко.) Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. (Л.Костенко.) В зажурі слухаю, як стишено багряний лист з дерев летить. (Г.Коваль.) Творять клени молитву в чеканні зимової смуги. (Н.Диб’як.) Каштан карі сльози за літечком ронить. (Н.Диб’як.) Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба. (Л.Костенко.) І чайка пробує крило, на сонці зблискує весло. (А.Камінчук.) Помережали далеч роси, вечір чеше розпущені коси. (Г.Коваль.)

* Вибірковий диктант. Виписати слова з орфограмою “Спрощення в групах приголосних”.

I. І вже до жнив на тижні йде лічба. (Н.Тихий.) Тихо в моїм серці і щасливо. (М.Вінграновський.) Стривожений серцем до радісних сліз, торкаюсь вустами березових кіс. (Г.Коваль.) А нижче від гаю до ставу прослалися сиві тумани. (Н.Пукас.) Загусне промінь в гронах перегрітих. (Л.Костенко.) Смерекова шишка шелеснула долі. (Г.Коваль.) Приємні, так, улесливі слівця... Та правда більш людині до лица! (В.Герасимчук.) Я видираю в заздрісної смерті пісні... (Б.-І.Антонич.) Птахи повертаються додому вісниками радості й розлук. (Г.Коваль.) Дорогоцінне каміння - красиві рідкісні мінерали й гірські породи, що використовуються переважно для виготовлення ювелірних виробів. (Зі словни.)

II. Серед чесних і сам чесним станеш. Праця корисніша за всякі ліки. Тому буде завжди щасливо, хто працює не ліниво. Пізно колодязь копати, як хата горить. Із пісного краще жирний шматок, із жирного – пісний. З кістлявої рибки юшка теж смачна. Не все коту масниця – буває й пропасниця. Не пнишь бути найвищим, а вчись бути корисним.

Народна творчість.

*Самодиктант. Записати слова, у яких спрощення приголосних не відбивається на письмі..

Для довідок. Шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап’ястний, хворостняк.

* Прочитати. Вказати слова іншомовного походження, визначити в них орфограми.

I. Прощальний осені акорд іще звучить, але не гріє. (Є.Гуцало.) Яка п'янка симфонія грои в душі і в серці! (Г.Коваль.) Я розкладаю серця партитуру. (Н.Пукас.) Гармонія крізь тугу дисонансів проносить ритми танцю по землі. (Л.Костенко.) Галактика людських чуттів незгасна. (Г.Коваль.) Кріпіться, прав не маєте на стрес! (Н.Диб'як.) Он ієрогліф сонця на листку. (Г.Коваль.) Мов діаманти, щедрі роси ранні світанок розсипав в моїх ногах. (Н.Пукас.)

II. Багряне сонце сутінню лісною у просвіт хмар показує кіно. Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль. Вітри вигравали в тростині дзвінкий ритурунел. Сивий професор втупився в одну точку, анемічна панна нудьгувала в куточку. (Л.Костенко.) Знов пані осінь замовила вальс, знов ця мелодія тільки для нас. (Н.Пукас.)

III. Древня Земля – мов платівка космічна. Слухає музику стомлена Вічність, сивим чолом на галактики спершись. (Н.Диб'як.) На горизонті кораблі до ранку світяться вогнями. (В.Бубир.)Щоденні старті кіномарафону несли на грудях фініші стрічок. (Л.Костенко.) А я собі в садочку своїх мрій спокійно походжаю, наче панна. (Н.Пукас.)

Словник. *Партитура* – зведений нотний запис музичного твору для оркестру, хору, ансамблю. *Стрес* – напружений стан організму, що виникає у відповідь на дію несприятливих зовнішніх чинників. *Жирандоль* – 1) Настінний фігурний свічник для кількох свічок. 2) Кількаструминний фонтан. 3) Жіноча прикраса. *Ритурунел* - вступний і заключний епізод у танцювальній музиці.

*Розподільний диктант. Слова, що пишуться через дефіс, і слова, що пишуться разом, записати в дві колонки.

По-українськи, півнеба, півока, пів-Одеси, пів-Ялти, пів'їжака, пізно-пізно, зеленкувато-жовтий, яскраво-лимонний, народнопісенний, свіжоспечений, першокласний, п'ятипелюстковий, синьоокий, червонощокий, не сьогодні-завтра, тишком-нишком, вранці-рано, будь-куди, будь у кого, казна перед ким, казна-хто.

* Диктант із коментуванням. Позначити в словах орфограми.

I. Вересень – наймальовничіша пора року. Небо трохи полиняло, проте ще не змарніло. У ясні дні воно тішить блакиттю, яскравістю сонця, чистотою повітря, ранковою свіжістю. Ще не всі спалахи осінніх барв відсягли. Ще дихаєш літом і не думаєш про зиму.

Вічнозелений верес саме цієї пори викидає рожево-бузкові суцвіття. Тому білоруси, як і ми, послуговуються назвою «вересень», поляки –

«вржесень». У давньоруській мові зафіксована назва «вареснець». (За М.Міщенком, Н.Міщенко.)

II. Посватав вересень зеленую діброву, і на плечі її тріпочеться фата дорогоцінна - вранці пурпурова, а ввечері огнисто-золота. І на весіллі тім пройдисвіт вітер такі химерні танці вигравав, що дуб старезний розчепірів віти і, мов юнак бузвусий, танцював. Усе гуло, буяло, веселилось, аж дощ від того дива перестав. І підліток-калина зашарілась, бо клен щось ніжнеє на вушко їй шептав. (Н.Пукас.) Пишу вірші, а вересень киває словам услід зажуреним дощем, чорнило на папері розмиває і шелестить нейлоновим плащем. (І.Олійник.) Ловлю зорини барв осінніх і слухаю, як в сірих вітах натхненно грає Паганіні на струнах бабиного літа. (Г.Коваль.) Пелюстки багряного листя в зелених очах трави в холодній імлі догоряють. (Г.Коваль.)

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО ОЗНАКИ.

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ ТА СКЛАДНІ СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

* Прочитати уривок, визначити його стиль. Значення виділених слів з'ясувати за словником. Вказати в тексті всі прості речення, потім складні. В чому полягає відмінність між ними?

Кажуть, історія – це діяльність людини, яка прямує до своєї цілі. Очевидно, можна додати, що це й діяльність народу, який йде до своєї мети. Яка ж нинішня мета українського народу? Як цю мету можна окреслити?

Україна має посісти гідне місце в колі рівноправних націй світу. Вона мусить стати в рівень з республіками, королівствами, імперіями. Шлях до цього буде, мабуть, довгим і тернистим, бо ж проголошення незалежності – лише перший на цьому шляху крок.

За О.Сливинським.

* З-поміж поданих речень виписати складні. У кожному з них підкреслити граматичні основи.

I. А зоря тремтіла, мов тернина, і світила в серце Україна. (М.Сингаївський.) Наша слава – українська держава. (Нар.творч.) Вже є Україна, але українців ще майже нема. (А.Листопад.) Там волю діди боронили і там поховали її; я вірю: святі їх могили розбуркали б сили мої. (Б.Грінченко.) Народ мій є! В його волячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (В.Симоненко.) Коли в людини є народ, тоді вона уже людина. (Л.Костенко.)

II. Правда світліша за сонце. Правда і в морі не втоне. Правда і з дна моря виринає, а неправда потопає. Мала правда велику брехню переможе. Правда – хліб зароблений, а брехня – крадений. Правду говорить не язик, а душа. Все минеться, одна правда зостанеться. Стій за правду горою, тоді люди будуть з тобою. Правда жартів не любить. Брехень багато, а правда одна. Правда світліша за сонце, та її зі свічкою шукають.

Народна творчість.

* Розглянути таблицю.

Складні речення

Сполучникові

Безсполучникові

Складносурядні

Складнопідрядні

* Пояснювальний диктант. Назвати речення безсполучникові та сполучникові.

Все минає, та пам'ять не гасне в тобі. (Г.Коваль.) Один у другого питаєм: нащо нас мати привела? (Т.Шевченко.) Доскіплюсь, допитуюся: хто я? (П.Перебийніс.) Ще змалечку треба вчитись, як на світі жити. (Т.Шевченко.) Уже в людей в коморі повно хліба, а я свою лиш засіваю ниву. (Н.Пукас.) Живемо, поки сміємось, сміємось, поки живемо (Є.Гуцало.) Жила б і розцвітала Україна, а більшої я щедрості й не жду. (М.Гурець.)

* Думку, висловлену кожною парою речень, передати складним реченням, використавши подані в дужках сполучники (де потрібно, змінити порядок слів, опустити слова). Вказати речення зі зв'язком сурядності та речення зі зв'язком підрядності.

- З дерев посиплеться осіннє золото. Невдовзі налетять вітри (і).
- Стрункі тополі посмутнішають. Оголяться їхні міцне гілля (якщо, коли).
- Берези зіщуляться. Беззахисно засвітяться їхні білосірі стовбури (тому що, бо).
- Почервоніє різьблене кленове листя. Гілки привітно шелестітимуть, з ним прощаючись (але, проте).

* Навчальний диктант¹. Вказати безсполучникові й сполучникові складні речення.

¹ Двокрапку й тире між частинами безсполучникового складного речення потрібно продиктувати.

I. Осінній день – це свічка, що палає з двох боків. Адже день коротшає з обох кінців: пізніше світає уранці, раніше смеркає увечері. Обважніле небо дедалі нижче тулиться до землі, якій ще недавно сонце дарувало тепло й ласку. А саме світило не може відірвати печального погляду від золотисто-багряної вроди дерев, бо ж нічого немає у світі за неї кращого.

Перш ніж милуватися опаданням листя, збагнімо його корисність. Скинувши листя, дерева краще переносять холод, адже з настанням холодів коренева система зменшує всмоктування вологи з ґрунту. Щоб скоротити випаровування з крони через листя, дерево його скидає. То лише хвойні рослини завдяки восковому захисту голок спроможні зменшити випаровування до потрібного рівня.

А ще падолист зберігає кругообіг речовин у природі, запобігаючи обламуванню гілок, а то й зламу стовбурів унаслідок вітрів і снігопаду. До того ж опале листя збагачує ґрунт добривами, затримує дощову й талу вологу, а взимку воно слугує кореневій системі за ковдру. (З журн.; 147 сл.)

II. У цьому скаламученому світі існує розподіл людей: вони розподіляються не тільки на розумних і дурних, духовних і бездуховних, є розподіл куди глибший. Він нітрохи не залежить від суспільних розкладок на класи, стани й прошарки. Це розподіл на людей доброносних і лихоносних. Проте може статись, що і лихоносний у якусь хвилину освітиться потребою зробити добро, а доброносний може спіткнутися, учинивши зло. Отже, немає в житті нічого чітко розкладеного, а все існує в дивному переливанні й переплетенні. Добра людина в світі незмінно є, вона незмінно діє - саме в цьому виявляється запорака вічності світу. (За В.Шевчуком; 90 сл.)

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ.

СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ

* Прочитати речення, довести, що кожне з них є складним. Вказати безсполучникові складні речення. Серед сполучникових складних речень визначити й записати ті, частини яких є рівноправними. Назвати сполучники, якими з'єднано частини виписаних речень.

Не суне орда татарська, ранкові пливуть тумани, заснула моя Україна, дрімають і отамани. (В.Осадчий.) Я з того краю, де народ надіється на кращу долю. (Б.Дегтярьов.) Я зву планету рідною за те, що є на цій планеті Україна. (П.Перебийніс.) Мені в далекому Парижі приснилась рідна сторона: серед любисткової тиші дрімає хата чепурна. (Д.Луценко.) Ми – удома, і хай це нас

іноді гріє. (Н.Поклад.) То заблищить самотня зірка, то сріблястим сяйвом вкриваються контури сизуватої хмари. (А.Шиян.)

* Розглянути таблицю.

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ	
Розряди сполучників сурядності	Приклади
Єднальні: <i>і (й), та</i> (в знач. і), <i>ні – ні</i> .	<i>Вчися “аз” та “буки”, і прийде хліб у руки. Чуже бережи, та й твоє збережеться. Очі не бачили, й вуха не чули. (Нар.творч.)</i>
Протиставні: <i>а, але, та</i> (в знач. але), <i>проте, зате, однак</i> .	<i>Піч аврила, а я солила. Є сметана, та вона не для Йвана. Сорочка біленька, але душа чорненька. Котел закипає повільно, зате варить він швидко. Сміється горщик з котла, однак обидва чорні до тла. (Нар.творч.)</i>
Розділові: <i>то-то, не то – не то, чи – чи, хоч – хоч, або – або</i> .	<i>Або слави добути, або дома бути. Хоч дай миску з пирогами, хоч приведи дідька з рогами. Не то ти дурний, не то в тебе розуму немає. (Нар.творч.)</i>

* Прочитати речення, визначити граматичні основи кожного з них. Довести, що подані речення є складносурядними. Визначити смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

Синіє ранок, і роса горить. (М.Рильський.) Тремтить на колосках роса, а в серці дзвонять небеса. (Д.Павличко.) Чи серце прислухалось до землі, а чи земля до серця прислухалась? (Н.Пукас.) Вечори чебрецями завітли, і на серце лягли чебреці. (А.Малишко.) Квітки цвітуть, і золотом багряним, немов огнем, долина пойнялась. (Леся Українка.) Нас ні бурі не скосили, ані шторми не взяли. (П.Тичина.) Стояла мряка над землею, а ми очима і душею ловили промені у млі. (Олександр Олесь.) Так мені добре в цій печалі... Чи крила склав свої зухвалі, чи серце спалено щемить? (І.Драч.) То зливи ходили, блискучі, як циркулі, то мжичка мала метушилася видрібцем. (Л.Костенко.) Хоч ти підеш, а я залишусь, хоч я піду, а ти постеж. Чи діжа здіжилась, чи хазяйка сказала? (Нар.творч.)

* Переписати, вставляючи пропущені літери. Підкреслити граматичні основи речень. Визначити, якими сполучниками (єднальними, протиставними, розділовими) поєднуються між собою частини складнопідрядних речень.

Щастя поряд лине, але воно лиш мудрецам дано. (А.Казка.) Або розумне казати, або зовсім мовчати. (Нар.творч.) Міняється незмінний світ, і люди змінюються в світі. (О.Довгий.) А чи то хвиля ледь чутно хлюпоче, а чи то пісня мені щось пророчить? (Г.Ігнатенко.) То сніг кружля, то цвіт рожевий має, то в золоті яскріє далина. (Д.Луценко.) Мені було п'ятнадцять літ, і я без страху дивився на світ. (І.Сенченко.)

* Переписати, на місці крапок уставляючи сполучники сурядності. Пояснити вживання коми. До якої групи належить кожен із вставлених сполучників?

На городах ще вилежується туман, ... десь біля криниці його розкльовують півні, ... десь за півнями косар клепає косу, ... за косарем на леваді озивається деркач, ... за ним з самої дороги виходить сонце, ... придорожня верба розкошує у його короні. (М.Стельмах.) ... скрипка захрипла у зимному залі, ... серце невтішне зайшло від жалю. (Г.Ігнатенко.) Лиш де-не-де над темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі ... з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов. (О.Гончар.)

Для довідок. І, а, а, а, і. Чи, чи. Або.

* Продовжити складнопідрядні речення, додавши другу частину. Визначити смислові відношення між частинами, з'ясувати, якими сполучниками їх поєднано між собою.

Я люблю своє місто, Мелодія полонила мене, Маю справжнього друга, Читання – великий труд і найчесніший вілпочинок,

* Диктант із коментуванням.

Весна процвіте, і наново криниця простеле барвінком круті береги. (Л.Первомайський.) Або землі кланяйся низько, або не бути тобі до хліба близько. Або не називайсь грибом, або потрапиш у кошик. (Нар.творч.) В полях вечірніх гречка зацвіла, і золотом засяяла бджола. (А.Малишко.) Біжить у глиб Вітчизни електричка, і слово наше гречкою цвіте. (П.Перебийніс.)

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ

* Розглянути таблицю.

Розділові знаки в складносурядних реченнях	
Правило	Приклад
Коли є спільне для обох частин слово (повнозначне або неповнозначне), кома не ставиться.	<i>Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві. (М.Рильський.) <u>А</u> у мене хліб м'який холоне і любисток в'яне од досад. (А.Малишко.) <u>А</u> в житті стежка заповітна і перепілка не змовка. (Д.Луценко.)</i>
В інших випадках ставиться кома.	<i>Заспішило серце, заспішило, і душа перестала мовчати. (П.Тичина.) Не спить земля, і тільки сад приліг, вслухаючись у шепоти дівочі. (А.Малишко.) Мріє гай, і вітер віє бархатним крилом. (В.Сосюра.)</i>
Якщо обидві частини, з'єднані сполучником <i>і, та</i> (в знач. <i>і</i>), виражають різке протиставлення чи швидко зміну подій, або в другій частині подано висновок чи наслідок дії першої, ставиться тире.	<i>Дмухнув вітер понад ставом – і сліду не стало. (Т.Шевченко.) Найменший шелест або стук – і моє серце падає, завмирає. (М.Коцюбинський.) Наста не час – і піде все в архів. (Л.Костенко.) То снідаю, то обідаю – і погуляти ніколи. (Нар.творч.)</i>

* Переписати, вставляючи пропущені літери. Підкреслити граматичні основи речень. Пояснити вживання і невживання коми між частинами складносурядних речень.

За вікном ш..почуться тополі і пала осінній жар дібров. (Д.Луценко.) Над ст..пами сяє сонце, і вітри літають там. (Олександр Олесь.) Полин запах, і кашка у м..ду сх..лилася до сте..ки межової. (А.Малишко.) Сьогодні день вщерть сонця пов..н і груші гупають в саду. (П.Малеєв.) Тут кож..н камінь пише заповіт і кожна гілка шле адреси літу. (А.Малишко.)

*Попереджувальний диктант. Зробити синтаксичний розбір першого речення.

Там клен зелений схилився до тину і мати рідна щось пише сину. (А.Малишко.) Заснула мати, і на білім чолі спинився спокій, милий та ясний. (М.Рильський.) Погасли хвилі, гори, хмари, і над землею в'ються чари, і над землею в'ються сни. (Олександр Олесь.)

* Записати складносурядні речення, на місці крапок вставляючи дібрані з довідки спільні для обох частин речення другорядні члени. Пояснити відсутність ком між частинами складносурядних речень.

... вибухає гай і проростає урожай. (Л.Дмитерко.) ... легковійно тремтіло імлісте срібло місячної ночі, а на землі тіні хмарин чіплялися за тіні осокорів. (М.Стельмах.) ... земля застугоніла і силует їздця відбився у ріці. (М.Бажан.) ...

Для довідок. Весною. Над землею. Опівночі.

* Пояснювальний диктант. Спільні для обох частин складносурядних речень слова підкреслити як члени речення.

Аж колись уранці зашуміли хвилі і громи заграли в сурми голосні. (Олександр Олесь.) Блиснула мечами хмарна вись над нами, і ударив грім. (В.Сосюра.) За горами грім гуркоче і здригається земля. (П.Перебийніс.) Грім одгримів, і солодкою млостю спокою віє од цвіту вишень і від сирої землі. (М.Рильський.) Пройшла гроза, і сонечко сліпуче спуска в Десну веселку молоду. (О.Довгий.) Над водою вставав туман і повівало холодком. (С.Васильченко.) Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття. (М.Бажан.)

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку. (Л.Костенко.) Ще птиці півсонні тремтять на сірій озерній воді і чайка повільно летить, крило срібнопере поклавши на пасма холодної мли. (М.Бажан.) Дороги розмиті, і чується крик журавлиний. (Л.Костенко.) Здається, чимало дощів пролилось і розмито доріг. (Л.Первомайський.) За тихим степом тліють вечори, і сивим пилом криється дорога. (А.Малишко.) Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над гаями. (М.Рильський.)

* Прочитати. Зіставити прості речення з однорідними членами і речення складносурядні. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Як лебеді, летять човни Дніпром, і мрійна юність зводиться крилом. (М.Стельмах.) Знов розвиваються каштани і затопив Дніпро луги. (Л.Дмитерко.) Дніпро задумливо плюскає легенькими хвилями об берег, і маленькі човники злегка гойдаються на них, наче граються. (В.Винниченко.) Кривими турецькими шаблями блищало сонце на хвилях; а хвилі йшли до землі зеленими прозорими кучугурами і з глибоким гуркотом падали на піски. (З.Тулуб.)

II. Сонце обливало землю рожевим світлом і ніжно цілувало тисячами своїх гарячих іскор. (Панас Мирний.) А небо дійсно зачухмарилося, і розкуйовджені ковтуни хмар поволі висувалися із західної сторони та розповзалися по небі. (У.Самчук.) Запідпадьомкали перепели в траві, і жайворонки, качаючись чорною горошиною в синьому небі, посипали свої дзвінки пісні. Жайворонки першими привітали сонце і почали натягувати між небом і землею свою срібну основу. (М.Стельмах.)

* Творча робота. Скласти невеликий твір-розповідь про найнесподіванішу в вашому житті пригоду (або омріяну вами подорож), використавши два-три складносурядних речення. Пояснити вживання розділових знаків між частинами цих речень.

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтувати вживання тире між частинами складносурядних речень.

I. Двері мати відчинить – і запахне бузком. (П.Перебийніс.) Полинув щебет ластів'їний – і посвітлішало у хаті. (О.Довгий.) Почую мелодію рідну, знайому – і в горлі клубок залоскоче. (П.Перебийніс.) Я усміхнусь – і все навкруг сміється. Напружусь – і здригаються світи. Співаю – і назустріч пісня ллється. (О.Довгий.) В дитинстві ми в колодязі кричали – й колодязі відповідали нам. (Є.Гуцало.)

II. Підвелися бійці – і залп пролунав. (Л.Первомайський.) Команда: “Марш!” – і винісся на кручу, не знаючи втоми й перепон, своїх шабель піднісши сталь співучу, за ескандороном ескадрон. (М.Бажан.) Півкроку вбік – і все це піде прахом. (Л.Костенко.) Хтось ударив без жалю по серці моїм – і забилося серце в вогні золотім. (Олександр Олесь.)

* Переписати. У кожному з речень підкреслити граматичні основи. Пояснити вживання тире.

I. Всміхнешся – й розбурхане море поклониться твоїй красі. (І.Франко.) Підвівсь рибалка на човні – і хвиля стишилась студена. (М.Стельмах.) Черкне крилом вітрець – і бриз побагровів. (П.Тичина.) Збери шляхи мої – і встане даль. Річки з'єднай – і встане синє море. (А.Малишко.) Невдаха піде до моря – і те відступить. (Нар.творч.)

II. Одвіють холода – і знову сила забуя весела. (Л.Первомайський.) Шука кинеться десь, і півсонний ситняг заспокоїтись довго не може.

(М.Рильський.) Там окунь заплямкає по-хижому – і рибки розсиплються сріблястим водограєм, тікаючи від нього. (М.Рильський.)

Словник. *Бриз* – легкий вітер, що виникає через неоднакове нагрівання суші й моря.

* Диктант із коментуванням.

I. Засміється сонце в небі золотому, і його проміння не спинить нікому! (Олександр Олесь.) Уже поля благословлялися на день і красувалось добрим сонцем Придніпров'я. (М.Стельмах.) Довкруги все яскраво-зелене і на всьому стоїть краплиста роса. (У.Самчук.) Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світлом усе село. (Панас Мирний.) Вирує піч – і полум'я руде звивається, клекоче, плаче, стогне. (Р.Лубківський.) Сонце погасне, і ніч прилетить з чарами, сріблом, красою. (Олександр Олесь.) Магічне око об'єктива стріляє коротко – і ось уже вершиться колективне консервування різних поз. (П.Перебийніс.)

II. Стрепенувся лист на гілці, і думкам тривожно стало. (М.Сингаївський.) А ти гілля згойднеш – і кулька ртуті, вогнем сяйнувши, в трави упаде. (Н.Поклад.) Там біла троянда розквітла і пахнуть її пелюстки. (П.Усенко.) Дівчина троянди поливала, і кудись котилась хмар навала. (В.Сосюра.) Тут мальви квітнуть край вікна і тінь від верб ляга на воду. (Б.Дегтярьов.) Пахне липою медово, і співає соловей. (В.Сосюра.) Дощ пройшов – і Київ зеленіє. (М.Рильський.) Долину сповнює дух м'яти і суниці, і по рясній траві прослалась пишнота. (М.Бажан.) День побратався нарешті з погодою, в небо підніс калинові знамена, і Леонтовичева мелодія переливалася до Шопена. (А.Малишко.)

* Навчальний диктант.

I. Чорне небо палахкотить блискавицею. Вітер лине зі степу сухим запахом колосся, волошок і чебрецю. Наче річка з островами, тече над головою Чумацький шлях, а зорі здаються тьмяними, низенькими, золотавими. Тремтячий відсвіт блискавиці на мить вихоплює з темряви стіни, пічку й кутки, і знов залягає глибокий морок і тиша. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі. (За З.Тулуб; 60 сл.)

II. На сході одразу якимсь чародійним помахом розгонисто вималювалася сонячна корона, і кілька хмаринок стали оздобою в її проміннях. Схід якимсь одразу наповнився перлисто-рожевим сяйвом, а по ньому розгонисто шугонули промінці. В тихій і святковій задумі стояли діброви, а в них весільним одягом пишались черешні і темно рожевіли напухлими устами дикі яблуні. (З тв. М.Стельмаха; 50 сл.)

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА І ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ.

ОСНОВНІ ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ: ОЗНАЧАЛЬНІ, З'ЯСУВАЛЬНІ, ОБСТАВИННІ

* Прочитати речення, довести, що вони є складнопідрядними. Визначити, яка частина кожного з речень є головною, поставити від неї питання до підрядної (залежної) частини. З питаннями яких другорядних членів речення співмірні ці питання?

I. Я чую, як історія нетлінна гортає сторінки свої тонкі. (П.Перебийніс.)
Україно, справиш ти обжинки ті, що їх Державою зовуть. (Л.Полтава.)
В мого народу багато турбот, багато турбот, бо він добрий народ.
(О.Довгий.) Як прийде година, досягне й калина. (Нар.творч.)

II. Тепер стало ясно для кожного, що ранок на землю ступив. (А.Казка.)
Хоч ніч і була темна, обрій неба все ж таки був світліший за землю.
(А.Кащенко.) Дніпро починається з краплі, якою зоря нап'ється.
(М.Сингаївський.)

* Розглянути таблицю.

* Переписати, вставляючи на місці крапок пропущені літери. Назвати головну й підрядну частини складнопідрядних речень. Указати місце підрядної частини щодо головної. Поставивши питання від головної частини до підрядної, визначити складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними й обставинними.

I. Я син з..млі, що родить хліб і мрію. (Д.Павличко.) Як жить без мрії, я не розумію. (М.Самійленко.) Я мріями, як птаха, лину туди, де час пр..тьмарив батьківську хатину. (Д.Луценко.) Я так люблю, як віють пол..ни! (М.Сингаївський.) І там, де проростав г..ркий полин, гр..чки поплинуть

молоком м..довим. (М.Рильський.) Вплив вінок твій з рути там, де в..сіллю бути. (Л.Забашта.) Що є ж..ття, хто до кінця збагне? (А.Матвійчук.)

II. Я люблю д..витись, як гаї с..ніють. Як пташки співають, слухати люблю. (В.Сосюра.) Той ліс, що я д..тиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї. (Д.Павличко.) Ліс шумів в..соким рівним шумом, що нагадував морський пр..бій. (З.Тулуб.) Так рясно гай ч..ремховий цвіте, коли в..сна у ро..палі буяє. (Л.Ржегак.) Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гуц..ні. (В.Симоненко.) Скажи ж, в яких лісах ти заблуdiv? (Олександр Олесь.)

* Пояснювальний диктант. Визначити головну й підрядну частини складнопідрядних речень, поставити питання від головної частини до підрядної. Визначити, які з підрядних частин відносяться до слова або словосполучення в головній частині, а які – до головної частини в цілому. З'ясувати, як приєднані до головних частин підрядні.

I. Кохаю край наш дорогий, що зветься Україна. (В.Коломієць.) Українці мають усі підстави пишатися тим, що їхня батьківщина мала справді легендарних героїв. (А.Лотоцький.) Україна моя починається там, де доля моя усміхається. (П.Осадчук.) Сотні літ нас розпинали, та не поборили, бо не вмерла Україна і не вмере ніколи. (Д.Павличко.)

II. Красу, яку людина сотворила, я шанував понад усе земне. (М.Руденко.) Жили й живем на світі боротьбою, якою перетворюється світ. (Л.Дмитерко.) Життя тільки тоді щасливе, коли людина створює щось нове. (М.Упенік.) Ще будуть люди і брати там, де раби були й кати. (Б.Грінченко.) Правда, наша мати! Поки ще жива ти, доти будем навкруг хати своє жито жати! (П.Куліш.) Я вірю у щирість друга, що світиться колосково. (Р.Лубківський.)

* Розглянути таблицю.

СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ	
Розряди сполучників підрядності	Приклади
Часові: коли, як, доки, поки, щойно, відтоді як, перш ніж, поки не, з того часу як.	Коли сніг упав, то й зайців побільшало. Не знаємо ціни криниці, доки вона не висохне. Носив кіт сало, поки сала не стало. Курка не з'їсть, перш ніж не розребе. (Нар.творч.)
Причинові: бо, тому що, через те що, оскільки, завдяки тому що.	Не грайся з ведмедем, тому що задавить. Не плюй у криницю, бо з неї

	<i>ще пити водицю. Держися за гриву, оскільки за хвоста не вдержишся. (Нар.творч.)</i>
Мети: <i>щоб, аби, для того щоб.</i>	<i>Щоб добре жити, треба чесно робити. Цей багато робить для того, щоб нічого не робити. Аби лиха не знати, треба вчасно зорати. Для того й мухи, щоб ліниви не спали при сонці. (Нар.творч.)</i>
Допустові: <i>хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай.</i>	<i>Хоч бур'ян і квітка, посівам він – ворог. Дарма що ведмідь мирний, а кільце йому в ніс вправляють. Молоко, хоч і від чорної корови, але біле. Дарма, що він малий, а старого навчить. (Нар.творч.)</i>
Наслідкові: <i>так що, так що аж, так що й.</i>	<i>Почалися жнива, так що будь скупішим на слова. Далеко колос од колоса, так що аж не чути голосу. (Нар.творч.)</i>
Порівняльні: <i>як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, начебто.</i>	<i>Цей так робить, як піп через річку паски святить. Будьмо спокійні, наче поросля в мішку. (Нар.творч.)</i>
Умовні: <i>якби, якщо, коли б, аби.</i>	<i>Якщо пташка дітей захищає, то й гадюку здолає. За що мої свині б'єш, коли в твоїм плоті дірка? (Нар.творч.)</i>
З'ясувальні: <i>що, як, ніби.</i>	<i>Не в тім річ, що кобила сива, а в тім, що не везе Данила. Він набалакає, як на вербі груші ростуть. Лякали щуку, ніби її в озері топтимуть. (Нар.творч.)</i>

* Переписати, на місці крапок уставляючи вказівні слова. Сполучники в підрядних реченнях підкреслити однією лінією, сполучні слова – двома. Пояснити, як розрізнити сполучники й сполучні слова.

Буде час ... , коли закон добра все переважить. (Д.Павличко.) ... упокою людина зазнає тільки, де воля є щира. (Б.Грінченко.) Я мрію ... своє життя прожити, щоб кров і піт віддати землі своїй. (М.Стельмах.) Я з друзями прийшов у ... місця, де ще стоять глибокі озерця. (А.Малишко.) Стояли сосни й думали про ..., чому це їхня крона не цвіте. (Д.Павличко.)

Для довідок. Такий. Там. Так. Ті. Те.

* Переписати, вставляючи пропущені букви і розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Вказати складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними й обставинними. Пояснити, як ви їх розрізняєте.

Тр..майся того порога, за яким народився. Не пол..шай діла, до якого звик. Суди про людину по тому, як вона працює. Пер..д хлібом не раз на коліна стан..ш, поки скибку відріж..ш. Як про землю попіклу..шся, золотим з..рном намилу..шся. Будеш в злоті, якщо впріват..меш в роботі.

Народна творчість.

* Навчальний диктант. Вказати складнопідрядні речення.

I. Килина зірвала квітку мальви, притулила до щоки, і вогкий запах ударив їй в голову. Дівчина аж здригнулася, бо наче блискавка пронизала її тіло, гостро прорізавши розум, освітивши все в ній.

Згори, де стояла її хата, Килина глянула на село. Воно спало, осяяне глухим світлом місяця. Поле дихнуло в обличчя свіжим подихом достиглого збіжжя й сонних волошок. Дівчина ніби чула, що сниться пшеничному колоску чи кущику полину.

Килина засміялась. А як засміялась, то раптова хвиля щастя й радості затопила її всю. Стало так добре, що вона, либонь, ладна була заспівати вголос. (За Є.Гуцалом; 90 сл.)

II. “Четї Мінеї” - найповніша антологія житій християнських святих. Автор цієї дванадцятитомної праці – Дмитрій Ростовський (у миру - Данило Туптало). Цінність цієї праці, якій письменник віддав близько двадцяти років життя, величезна.

Народився Данило Туптало 1651 року в містечку Макарові поблизу Києва у сім'ї козацького сотника, якого сучасники називали славою й честю українського війська. Біографи засвідчують, що навчався юнак у Могилянській колегії. Ставши ченцем Кирилівського монастиря у Києві, Дмитрій здобув славу мудрого й талановитого проповідника, знаного за межами України. До його думки прислухалися українські гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа, тому внесок Туптала в історію не тільки церковну, а й світську маємо ще дослідити..

“Четї Мінеї” Дмитрія, у яких він зібрав давні оповідання про життя й подвиги святих подвижників, стали улюбленою книжкою багатьох поколінь православних українців та інших східних слов'ян. (За І.Савченко; 125 сл.)

Словник. *Антологія* - збірник літературно-художніх творів одного жанру.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

* Прочитати. Поставити питання від головних до підрядних частин речення. Вказати, до яких слів у головній частині відносяться підрядні частини і якими сполучниками чи сполучними словами з'єднуються головна й підрядна частини.

I. Вертається пісня-щедрівка, яку я навік полюбив. (П.Перебийніс.) Яблуня цвітом мріє та, що я посадив. (М.Шевченко.) Ходімте в край, де ще живуть лелеки. (О.Довгий.) І я позаздрив мимоволі птаху, який в польоті гартував крило. (В.Гриценко.) Ось той місток, де я колись ходив. (А.Малишко.) У лісі, що грибами весь пропах, блукав я в сутінках імлистих. (П.Перебийніс.)

II. В краю дитинства я стежок шукаю, якими ніби вчора ще ходив. (Г.Коваль.) І тільки стежечка, де ти ходила, колючим терням поросла в лужку. (А.Малишко.) Дивлюсь на Лаври височінь, що протинає неба синь. (О.Ющенко.) І дивляться з фрески туманної очі, з яких прозирає нелюдська скорбота. (Г.Коваль.) Вечір, що встав над селом, яблука, вмиті росою, синім укрит рукавом. (В.Сосюра.) Стара верба, що сумно так рипіла, найпершою з дерев зазеленіла. (Н.Пукас.)

* З кожної пари простих речень утворити складнопідрядні з підрядними означальними, використовуючи сполучні слова *де, що, який* та ін.

- Усі чарувалися пізньою осінню. Вона була на диво сонячна й тепла.
- Кожен любить якусь місцину. Там він був щасливий.
- Найбільшу радість приносить праця. Вона сповнює людину наснагою й відчуттям власних сил.

* Дібравши до поданих головних речень підрядні означальні, скласти складнопідрядні речення.

Найбільше я люблю пісні, Душу зачаровує мелодія, Пісні, , найміцніше зберігає народна пам'ять.

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Підкреслити в реченнях граматичні основи.

I. Неробство – ковадло, на якому всі гріхи куються. Така хата тепла, що потієш, дрижачи. Діждемось пори, що виліземо з нори. Ті пісні любі, що несуть радість людям. Найлегша дорога та, яку вже пройшов. Тебе та свиня хвалила, що по городу ходила. Біда тій курці, на якій вчать яструба полювати.

II. Немає бджоли, котра б двічі вкусила. Кіт, що багато нявкає, не ловить миші. Чимало є ослів, котрі не носять мішків. Бідний заєць, що пасеться з вовком. Сокіл, що квапиться, для полювання не годиться. Добрі зуби, що

кисіль їдять. Лис, який багато бігає, знає більше, ніж ведмідь, що спить. Камінь, що його залізо не зрушить, коріння дерева порушить.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. З'ясувати вид кожного зі складнопідрядних речень.

I. Пройди усі шляхи, що має їх життя. (І.Качуровський.) Життя – не скінчена дорога, що кличе вдалину тебе. (Г.Коваль.) Така вже надходить пора, що вистигла журавлина. (М.Доленго.) Згадався той бентежний стан душі, коли жура приходить раптом в гості. (В.Бубир.) Є десь вікно, де мотиви Сенсанса тихо звучать в тихім сяєві свіч. (Н.Диб'як.)

II. Гори мріють про небо, якого сягти не дано. Люди мріють про гори, яких не здолати людині. (Г.Коваль.) В повітрі плавають маленькі НЛО, що відірвалися від матері-кульбаби. (Н.Кошара.) Наступила та незручна тиша, коли один мовчить, а другий не говорить. (М.Стельмах.) Ніч – мов з комина відьма, яка обібралась у сажу. (Є.Гуцало.)

* Прочитати. Прості речення з дієприкметниковими зворотами перебудувати на складнопідрядні з підрядними означальними (усно).

I. Пахне жито, викупане у росах. (Н.Пукас.) Мій Космос і Душа – в єдинім гроні, як зернятка, вмуровані у сонях. (Г.Коваль.)

II. А марно десь прогаяну хвилину й ракетою уже не доженеш. (Д.Луценко.) Халат, викроений за багатьма порадами, носитимете в пітьмі. (Нар.творч.)

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Що спільного мають займенникові речення й означальні?

I. Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служити. (І.Франко.) Хто сіє кров, той жне зненависть. (Б.-І.Антонич.) Тільки той достойний щастя, хто боровсь за нього. (Б.Грінченко.) Слава тим, хто прагне волі. (М.Рильський.) Той ганьби не має, хто життя поклав за рідну землю. (В.Раєвський.) Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, той ім'ям не вмре ніколи в спогадах народу. (Олександр Олесь.) Той, хто не вміє себе боронити, гине чи юрмиться серед чужин. (Н.Поклад.) Я з тими виріс, хто уміє творити для людей добро. (М.Сингаївський.) Хто в час пожежі край свій кине, того весь вік огонь пече. (Олександр Олесь.) І все, що нині я уперше бачу, було до мене, буде й по мені. (О.Довгий.)

II. Гарно того вчити, хто хоче усе знати. Хто стукає, тому відчиняють. Нема такого, щоб перебалакав німого. З того, хто лежить посередині, ковдру не стягнуть.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Я українець, син народу того, що відвикає нині від ярма. (А.Матвійчук.) Оперезати світ могли б ми терням, яке на чолах предків запеклось. (Д.Павличко.) Ми – одна із націй, якої біль іще не відболів. (Н.Диб'як.) І може пробудитись кожна мить вулкан, що має назву Україна. (М.Луків.) Віра, що правда настане, край обгорнула увесь. (Б.Грінченко.) А де ж твої справжні сини, Вкраїно, котрі б шанували, котрі б із ниток сивини твоєї срібла не снували? (Л.Віцень.) Ти присягнись до скону берегти вогонь ласкавий маминого слова. в якому ти відкрив світобудову. (Б.Олійник.) Може, ці маленькі рученята, що несуть буквар у школу нині, дивовижні виростять зернята, зорі подарують Україні. (Д.Луценко.) І хата – світ широкий, де в колисці ще сплять нові Бояни й літописці. (А.Малишко.)

II. Інколи найде така хвилина, ніби я винен у всьому світі. (А.Малишко.) Бувають дні, що пахнуть чебрецем, настояні любі-мене-травою. (Н.Пукас.) Така тепер на світі коновальня, що треба мати нерви, як дроти. (Л.Костенко.) Підпанство наше гірше за панів, що прилетять на мерсах чи галерах. (І.Павлюк.) Я сотні літ шукав людей щасливих, у котрих – власна пісня, власний хліб. (Р.Лубківський.) Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє. (М.Стельмах.) Під моїм дубом сіла дивна птиця, що все шукала на вербі грушок. (І.Франко.) Діброва стала такою гарною, якою вона може тільки наснитись. (М.Стельмах.)

* Навчальний диктант. Вказати складнопідрядні речення, визначити їх вид.

Я радісно стрічаюсь із поглядом кошлатобрового діда Данила, рідного брата моєї бабусі, який теж їде на вітряк. Ціле літо дід Данило живе на пасіці, в лісах. Він пахне вощиною, медом і травами. Дід має дуже гарні, що плачуть на морозі, очі, лагідну посмішку і трохи скорботні уста, на які не назбирувалась ні злоба, ні погане слово. І такий він увесь чепурний і охайний, що мені зразу хочеться кудись заховати свої руки.

Дід Данило пускає в бороду і в вуса таку посмішку, наче він трохи глузує сам над собою, і неквапливо починає розповідати казки. (За М.Стельмахом; 90 сл.)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Поставити питання від головної частини до підрядної. Встановити, що пояснює підрядна частина в головній.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду. (П.Чубинський.) Ти хочеш, щоб зів'яли в неволі наші душі? (Л.Костенко.) Гей, ізгадайте, браття-українці, чим ми на світі бували, як волю нашу, волю народну всі ми гуртом рятували! (Б.Грінченко.) Але козацький рід не забува, як дзвонить зброя, як шумить трава. (Г.Коваль.) Ніхто не знав, коли і як над рідним краєм зійде воля. (В.Марсюк.) Безбатченку, ти не збагнеш, чим дише слово "Батьківщина" (Є.Маланюк.) У тім мені був рай, щоб вільним став мій край. (Б.Грінченко.) Клянемося "Кобзарем" Тараса, геніями Лесі і Франка, що не зродиться пахолків раса з крові Гонти і Залізняка. (Д.Павличко.)

Словник. *Пахолок* (заст.) - слуга.

* Переписати речення, підкреслити в кожному граматичні основи. З'ясувати місце підрядної частини щодо головної. Поставивши питання від головної частини до підрядної, визначити вид речення.

Я не знаю, хто першим повідав мені Україну мою дорогу, барвінкову. (Т.Севернюк.) Де щедра добрість, де підступне зло, життя навчило нас розпізнавати. (Д.Луценко.) Який великий світ, не можуть знати ні космонавти, ані дипломати. (Д.Павличко.) І не знала, де подівся Кай, Андерсенівська наївна Герда. (М.Рильський.) Мушка в літаку літає та, куди летить, не знає. І не знає, що летить. (Д.Павличко.)

* Прочитати. З'ясувати вид кожного з речень. Свою думку обґрунтувати.

Не даром ходить слава, що майстра боїться справа. Не даром говориться, що діло майстра боїться.

Народна творчість.

* Переписати речення, з'ясувати їх тип. Підкреслити сполучники й сполучні слова, якими підрядні речення з'єднуються з головними. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Козацькі традиції вимагали, щоб всі поважні справи обмірковувалися радою. (А.Кащенко.) Нам завжди здається, що нива життя нашого найбільш поросла дурманом. (М.Коцюбинський.) І треба нам, друже, у тямку те взяти, що вчена громада – могучая рать. (В.Мова.)

II. Скільки дядьку Оверку весен, запитайте в гаю зозуль. (В.Симоненко.) І тільки б знати, що немарно в світі цим топтав дорогу, сиву од століть. (Б.Олійник.) Молодість тільки подумає, як почати. Старість уже знає, чим це закінчиться. (Г.Онкович.) Не вірте в те, що все мина. (Г.Коваль.)

* Пояснювальний диктант. Накреслити схеми двох-трьох речень.

I. Не знав я, що рідна земля ховається глибоко в душу. (І.Драч.) Земля не любить, коли просять, але не сіють і не косять. (Л.Забашта.) Не жаль мені, що житиму лиш раз. Та жаль, що згасне мрій моїх алмаз. (Д.Павличко.) Вірю, що врешті збагне людина те, що земля нам дана єдина. (Л.Забашта.) Розкажи, тополе, не ховай од всіх, чому слабне вітер в кучерях твоїх? (В.Симоненко.) Тоді почув уперше я легенду, як старший Кий град Київ заснував. (І.Драч.) І трохи задрять Темза, Рейн і Вісла, що рибою кишить старий Дніпро. (С.Шевченко.) Мені здається, що колись давно людина мала крила, а не руки. (П.Перебийніс.)

II. Невже не чуєш ти, як грім гуркоче грізно? (О.Гузій.) Я чую, як шумлять долини. (М.Бажан.) Згадай, як солов'ї дзвонили в дзвони неба. (Є.Гуцало.) Будем звідси ми дивитись, як земля радіє. (Олександр Олесь.) Не дивуйсь, що за мить все змінилось і іншим стає. (Г.Коваль.) Що зі мною робиться, не знаю. (В.Бубир.) Не бійся ти, що з гір я не вернуся. (Леся Українка.) Розкажи, розкажи мені, поле, чого рідко ростуть колосочки? (П.Тичина.)

III. Верба не знає, що вона сумна. (І.Павлюк.) Стара верба од старості зомліла, забула, що сказав їй водяник. (Л.Костенко.) Та ти мені скажи, чому сльоза солоня. (М.Шевченко.) Якось у лісі я побачив, як вириває з ґрунту гриб. (П.Перебийніс.) За думками не помітив, як ліс пройшов. (П.Тичина.) Співається в пісні, що сніги забіліли. (М.Сингаївський.) Здалось на мить, що у вікні розкритім при блискавиці забілів рукав. (М.Рильський.) Я вірю, що скоро, забувши про пісню сумну, на лагідний поклик до мене журавлик прилине. (В.Раєвський.)

* До поданих головних частин дібрати підрядні з'ясувальні. У головних частинах підкреслити слова, до яких відносяться підрядні речення.

Ми пишаємося, Не можна миритись з тим, Важко не погодитись, З літописів ми дізналися, У творах фольклору наголошується на тому,

* За поданими початками завершити народні прислів'я. З'ясувати тип утворених речень.

По щедрості руки видно, Чує кішка, Жаба хоче, Забув віл,
Ворон висміює свиню за те, Узялися жито жати, та не знали, Не питають, ... , питають як. Не хочу, Гарний пес знає, Знає кіт, Треба знати, Просили в дорозі,

Народна творчість.

Для довідок. ... яке серце. ... де миша є. ... щоб їй воду присудили. ... як телям був. ... що вона чорна. ... де почати. ... чи швидко зроблено, щоб на мене всіх собак вішали. ... кого кусати, а кого лякати. ... чие сало їсть. ... де дупло, а де гілки. ... щоб не були на порозі.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Дивітесь, очі молодії, як зорі Божії встають. (Т.Шевченко.) Ми на землі благали Бога, щоб рідний край благословив. (Олександр Олесь.) Я люблю, як сіють. Я люблю, як перших сходів ждуть. (М.Сингаївський.) Цілу ніч до зорі я не спала, прислухалась, як море шуміло. (Леся Українка.) Знає той колос, стебло і лушпина, що для зерна вони тільки й росли. (І.Франко.) Десь читав я, що французи жаб їдять, як чорногузи. (Д.Павличко.)

II. Чуєш, як в серце епоха торкає? (П.Тичина.) Я забув, яке число на плацдармі календарнім. (М.Шевченко.) О, знаю я, багато ще промчить злих хуртовин над головою в мене. (Леся Українка.) Я пам'ятаю, як я здивувався нечуваній, високій простоті. (М.Рильський.) Ти не сумуй, що промине ця казка. (Б.Олійник.) Я не вірю, що дід із могили воскресне, але вірю, що ні – він увесь не умре. (В.Симоненко.) Була Україна. Є Україна. Буде! Очистить вись її сонцеворот. І зражені укотре дивні люди збагнуть нарешті, що вони – народ. Хіба не видно, хто брехав і бреше? Хіба не видно, де добро, де зло? Не буде легше, о, не буде легше, бо й не було... (Б.Чіп.)

* Навчальний диктант. Вказати складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальним.

I. Любов до рідної мови – природний вияв національної гідності, патріотизму, цивілізованості. Знання інших мов – ознака освіченості. Фахівці-мовознавці стверджують, що молодь столиці вже зараз готова до того, аби повністю перейти на спілкування державною мовою. Тридцять відсотків киян вважають, що вона невдовзі буде в Києві панівною. Науковці слушно зауважують, що було б великою помилкою не сприяти переорієнтації мовної поведінки нових поколінь українських громадян. У цьому переконує досвід мовно-культурної політики народів, які успішно вирішили завдання відродження своєї мови у постколоніальну добу. (За В.Геєм.)

II. Любові на світі більше, ніж думають люди. Але через те, що вона потай народжується і тихцем умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу осіло в його середині. Він бачить, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання. А було ж воно, було, та й розійшлося, мов туман по долині. І вже не так трепетно сяють зорі, не так бентежно тривожиться прочахле серце, не таким широким і радісним здається примерхлий світ. (За М.Стельмахом; 107 сл.)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ Й ЧАСУ

* Прочитати. У кожному із складнопідрядних речень визначити головну й підрядну частини. Поставивши питання від головної частини до підрядної, з'ясувати, на що підрядна частина вказує. Визначити місце підрядної частини щодо головної. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Я тільки там жадаю жити, де виросла моя душа. (Д.Павличко.) Україні в вольній волі жити, поки сонце сяє на землі. (М.Стельмах.) Україна моя починається там, де туга моя кінчається. (П.Осадчук.) Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе. (В.Симоненко.) Смерті немає, де жевріє слово. (М.Руденко.) Де козацька слава не вмира, повниться зерном життя натхненне. (Д.Луценко.) На світанку після бою, як зоря почне світити, під смерекою густою отаман любив спочити. (Г.Кривда.)

II. Отут, де загубилися сліди і дій, і помислів Сірка і Наливайка, кричить надривно чорноморська чайка над холодом солоної води. (В.Бойченко.) Там, де ми мертві лягаєм, ворог не буде вже там. (Б.Грінченко.) Мовкнуть вороги, коли Богун підводиться поволі, перед полки виходить до воріт, летить і креше, і втирає піт, свій край і люд рятуючи з неволі! (А.Малишко.) Поки право своє здобуваєм, кожен б'ється за нього нехай! (Б.Грінченко.) Перевага там, де сміла сила духу в правім бою. (Б.Грінченко.) А там, де нині стоять тополі, гінці козацькі з'їжджались в полі. (О.Довгий.)

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). З'ясувавши вид речень, підкреслити в кожному граматичні основи. Накреслити схеми двох-трьох речень.

Де родилася коза, там солодка лоза. Поки батько копу жита змолотив, син узувся. Там ліниво працюють, де прибутків не чують. Куди дерево підрубане, туди воно й падає. Де ката нема, там миші брикають. Пір'їна себе важкою вважала, поки вітер не подував. Троянду менше цінять там, де вона росте. Поки він зробить крок однією ногою, другу собака з'їсть. Мошва літає навколо вогню, доки крилець не обсмалить. Уморився, поки каші наївся. Де праця, там і щастя. Не лізь туди з сокирою, де пила не була. Пес доти не буде ситий, доки миски не вилиже. Поки купиш коня, спина – підвода. Іди, де йдеш, та знай, козо, стійло.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Підкреслити в реченнях граматичні основи.

I. Я виріс там, де дума Кобзаря цвіла, як хліборобська вічна мрія. (Г.Коваль.) Уночі, як Чумацький Шлях стріблисту куряву простеле, вийди на Дніпро! (П.Тичина.) Там, де казкова Случ голубіє, степ, ніби вилитий з міді, німіє. (Л.Забашта.) А наш соловейко коли заспіває, здається, скресає Дніпро! (Л.Забашта.) Там, де море з небом обнялося, обрій – мов натягнута струна.

(М.Лукив.) А ви бували на Дніпрових кручах, коли парує вранішній туман?
(В.Дворецька.) Вночі, як місяць випливає, мавки танцюють свій танок.
(Олександр Олесь.) Коли зійшов місяць, море простелило йому під ноги золотий килим. (М.Коцюбинський.)

II. Хліб пахне степом, сонцем у жнива, коли, мов князь, сповзає із лопати. (Л.Забашта.) Там пускати машину марно, де працюють людські серця! (В.Симоненко.) Допоки жити нам, слова і ласку по зернятку ми мусим в світ носити. (Г.Коваль.) Де непроглядна блимала покора іще, здається, тільки позавчора, сіяє творчість, гордість... (М.Рильський.) Там, де рідні кожна стежка і стеблина, бродять мої думи і пісні мої. (В.Сосюра.) Коли ж відцвіту я у цьому терновому світі, із луку хай прийде калина з похиленим віттям! Хай прийде калина і стане мені в головах. (Є.Гуцало.) Там починаються поети, де починається душа! (Е.Молдован.) Понеси мене на крилах, радосте моя, де на пагорбах і схилах сонця течія. (В.Симоненко.)

* Прочитати. Вказати складнопідрядні речення з підрядними обставинними (місця й часу) й складнопідрядними означальними. Пояснити, як ви їх розрізнили.

I скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін! Уклін земний священним верховинам, де тінь Тараса навіки-віків знялась в безсмертя помахом рлиним! (М.Рильський.) Ходи по тій землі, де Каменяр ходив! Та пий із тих джерел, які його поїли. (Л.Забашта.) Озвись до мене, пам'яте, озвись, поклич мене, поклич і поведи, де Каменяр підводиться увись, де Лесі і Стефаніка сліди. (Р.Лубківський.)

* Пояснити значення фразеологізмів. Які з них є синонімічними? Два-три фразеологізми ввести до самостійно складених речень.

Куди вітер віє. Куди ноги несуть. Як рак свисне. Коли п'явка заспіває. Куди Макар телят не ганяв. Куди ворон кісток не занесе. Допоки на долоні волосся виросте. Де козам роги правлять (утинають). Куди очі світять.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. З рибалок всякий би приліг отам, де сіна теплий стіг. (А.Малишко.) І поки не горгуснули громи, сплять оксамитно у корчах соми. (Л.Костенко.) Там, де горить багряно ватра глоду, зустрінемось на сонячнім плато. (Л.Степовичка.) Там, де хмари, там і бурі. (Б.Грінченко.) А там, де горб в долину бік схиля, земля вп'ялася в небо вітряками! (А.Казка.) Коли зійшов місяць, море простелило йому під ноги золотий килим. (М.Коцюбинський.) Перш, ніж виплисти під місяцем на берег, русалки дивляться в дзеркальних коропів. (Л.Костенко.) Ми будемо сидіти і вдумливо мовчати, допоки захід сонця позолотить плече. (О.Мамчич.)

II. А скільки вже минуло літ, як я ходив у цьому полі? (М.Стельмах.) Тоді, як ще листя зелене було, кудись несподівано сонце зайшло. (Олександр Олесь.) Як сонце з-за лісу викочує коло червоне, ми дивимось мовчки на плеса прозорі води. (Л.Забашта.) Розклювали сизі птиці ніченьку сліпу, де вмирає чумаченько у глухім степу. (А.Малишко.) Біля гаю, де вогонь калин гронами налитими багриться, в килимі смарагдових долин, як сльоза, прозориться криниця. (Д.Луценко.) Доки гай слізьми не засльозиться, сміх калиновий не зароситься. (Г.Коваль.) Там, де було колись чорно і голо, зазеленіло селянське поле. (Б.Грінченко.) Як тільки осипалось листя Едему, то всі осягли необхідність зими. (Н.Диб'як.) Багато ми побачили чудес, допоки на землі текли віки. (М.Руденко.)

III. У селі слобожанським, на волі, де життя мого рідний причал, в дивно рубленій, пам'ятній школі я Тарасову мову вивчав. Україна, де сонце і морок, де життя від села до села, кров'ю, працею, голодомором і дитинства чаруючим колом, наче Всесвіт, крізь мене пройшла.

Л.Вишеславський.

Словник. *Плато* - підвищена рівнина, відмежована від навколишніх просторів уступами. *Едем* - за Біблією, земний рай, місцеперебування людини до гріхопадіння.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУ ДІЇ ТА СТУПЕНЯ

* Прочитати. У якій з колонок подано складнопідрядні речення? Поставити питання від головної частини до підрядної. З'ясувати, на що вказують підрядні частини.

Життя вчить, і на тілі синці лишаються.

Життя так вчить, що на тілі синці лишаються. (Нар.творч.)

Дівчата співають, а на небо скоріше виходять зорі.

А дівчата ж так співають, що на небо скоріше виходять зорі. (М.Стельмах.)

Я скучив так без вас, мої тополі, і не сказати, не висловить жалю.

Я скучив так без вас, мої тополі, що не сказати, не висловить жалю. (О.Довгий.)

* Переписати, пояснити вживання розділових знаків. Поставивши питання до підрядних речень, з'ясувати їх вид. Назвати сполучники, якими підрядні частини з'єднуються з головними.

I. Гетьман повинен був робити так, як вирішить товариство на раді. (А.Кащенко.) Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

(М.Коцюбинський.) Світла було так багато, що аж дивитися боляче. (Панас Мирний.) І вазу неба розписали пtiці так, що спробуй ще знайти такі десь візерунки! (Є.Гуцало.) Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю! (П.Тичина.) Ви так пишiть, щоб сонцем грала мова. (Д.Луценко.) Поле зорано так, наче зорано предківську славу. (Є.Гуцало.)

II. Так чисто та ловко виконано, що хоч каші посип. Чим більше кицьку гладиш, тим вище вона горб підймає. Плодове дерево тим більше гнеться, чим рясніше на ньому плодів. Корова так напаслась, що аж роги тверді. Стільки зробив, як комар надзиччав. Так думай, щоб потім не довелося переробляти. Чим розумніша голова, тим легше рукам. Скільки мельників, стільки й мір. Стільки наговорив, що у шапку не вбереш. Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла. Скільки голів, стільки й умів. Писав писака, що не розбере й собака.

Народна творчість.

* До поданих головних частин дописати підрядні, які відповідали б на записані в дужках питання. З'ясувати вид цих підрядних частин.

Грім вдарив так (як?), що Дощем розмило землю (якою мірою?), що Допомогу потерпілим від стихійного лиха організували чітко настільки (наскільки?). що

* Творча робота. До поданих підрядних речень-прислів'їв додати головні частини.

... аж у небі бомкнуло. ...що аж у п'ятах похололо. ... що аж шкура на ньому горить.

* Пояснювальний диктант. Накреслити схеми одного-двох речень.

I. Радять мені жити без ілюзій, так, як ніби люди всі живуть. (Л.Забашта.) І хочеться бути дужим, і хочеться так любити, щоб навіть каміння байдуже захотіло ожити і жити! (В.Симоненко.) Так тихо, тихо скрізь, що ледве чути відгомони. (П.Тичина.) І стільки тієї яси і краси, що все за цю радість, усе віддаси. (Г.Коваль.) Ми поздоровкалися, як знайомі, так просто, що аж холод серце стис... (М.Рильський.) Я тебе любив, я так любив, що слова од щастя розгубив. (Б.Олійник.) Скільки зір у високому небі, стільки співів у серці моїм. (В.Сосюра.)

II. Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло. (О.Довженко.) Полковник так розреготався, що сльози бризнули з очей. (М.Сльозко.) Я так починаю гніватись на дядечка, таким косую на нього оком, що навіть тато здивовано зиркнув на мене. (М.Стельмах.) Мамо, ви мені приснились так печально, так скорботно, що не міг я цього знести. (Д.Павличко.) Розчарування так вплинуло на дівчину, що вона навіть захворіла з нудьги. (А.Кащенко.) Так часом важко, що мені здається, що серце в грудях вже не б'ється. (Л.Костенко.) Це сталося так швидко й

несподівано, що ніхто нічого не второпав. (З.Тулуб.) Води по криницях набігло вже стільки, що можна було брати її відрами та напувати з них коней. (А.Кашенко.)

III. Угорі гілля дерев так переплелось між собою, що зовсім закривало небо. (І.Сенченко.) Зелень соснових гілок виглядала з-під снігу так свіжо, що мимохіть кидалася у вічі. (М.Коцюбинський.) Володько так змерз у своїх нових чобітках, що мало ноги йому не поодмерзали. (У.Самчук.) Зима за вікном завалиста. І так натопили піч, що тихо вночі скрипіли вузькі старовинні двері, розсохлось горіхове дерево, і стіни скрипіли всю ніч. (Л.Костенко.) Коли мельник Павло завзято вививався у танці, то з нього так сипалась мука, що він ставав схожим на заметіль. (М.Стельмах.)

Словник. *Яса* – тут: світло, сяйво.

* Диктант із коментуванням. Вказати сполучники, якими підрядні частини з'єднуються з головними. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Не був я справедливим до кінця, прощав покійникові, грав сліпця. Над мертвим вовком говорив промову так жалісно, що плакала вівця. (Д.Павличко.) Можна махати руками так, щоб каміння гриміло. (П.Перебийніс.) І все ж прожити, певне, так годиться, щоб старість не промовила, бува: “Ти був, козаче, щедрим на дурниці і на красиві та пусті слова!” (В.Симоненко.) Я в руки беру зірницю, як земну голубку, і гладжу тихим спокоєм долоні: “Світи, щаслива, так світи, щоб людям тобою чудуватися довіку”. (І.Ліберда.) Раптом гостро запахло яблуками, так гостро, що його ніби пройняло наскрізь. Пахло Україною, рідним селом, домівкою. (Ю.Мушкетик.) А пісня сягала, ніби під стелю, але так високо, як любов у серці. (В.Гнатюк.)

II. Калина так хизується красою, що байдуже їй до всього на світі. (Леся Українка.) Часом Десна розливалася так пишно, що у воді потопали не тільки ліси, а й сінокоси. (О.Довженко.) І співаємо, співаєм, що аж сонце погляда... (П.Тичина.) Буває, туга серце так остудить, що й в літню спеку сонце не зігріє. (Н.Пукас.) Чим далі ми від берега відходимо, тим стає ріднішим і жаданішим він. (Л.Тендюк.) Нам треба так перецвісти, щоб визрів творчий гнів. (М.Доленго.) Ми стільки істин вам за мить націдим, що подив назавжди заціпить рот. (В.Симоненко.) Туди так рідко проникає сумнів, що там його бояться, як брехні. (Д.Павличко.)

* Прочитати. З'ясувати вид кожного із складнопідрядних речень. Пояснити, як ви розрізняєте складнопідрядні речення з підрядними способом та ступеня дії та складнопідрядні з підрядними означальними.

I. Такі жита, що не дістать рукою. Така блакить, що в серці не вмістить. (М.Стельмах.) Так ніжно ллються кольори на плеса, що захід у Дніпрі і не здригнеться. (Т.Майданович.) На леваді за верболами тепер зібралось

стілки синяви, що можна в ній брести по коліна, як водою. (М.Стельмах.) Небо синє, таке синє, що аж ніяково. (У.Самчук.) Осінь така, що не станеш тужити. (М.Сингаївський.) Сонне село так тремтіло в тихому місячному сяйві, що здавалося, наче хати, і сади, і журавлі потроху переходили з одного місця на друге. (М.Стельмах.) Хмари повзли так низько, що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули. (В.Симоненко.) Зашумів такий вітер, що пішла ходором хата. (С.Васильченко.)

II. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалась з водою униз. (І.Нечуй-Левицький.) Бетховенська симфонія дощу із громовицею у ніч мою влетіла аж так, що в ній душа зомліла. (А.Григоренко.) Дощ згасав так само швидко, як і пустився. (О.Гончар.) Гроза велетенськими зашморгами в'язала в небі блискавиці, втикала в землю вогняні списи, кришила небо на дрібні скалки, стрясала землю так, що осипалися з дерев всі, до останнього, листочки. (Ю.Мушкетик.) Стоїть така смолиста каламуть, що важко відрізнити день від ночі. (А.Коляновський.) Я був таким ще молодим кресалом, що міг би навіть воду запалити. (Б.Чіп.)

* Навчальний диктант. Вказати складнопідрядне речення з підрядним способом або ступеня дії.

Їдучи верхи по горі, Гнат побачив, що попереду, понад тирсою біжить щось чорне. Поки Гнат придивлявся, один з козаків, що пристав до запорожців біля Базавлуку, випередив його й кинувся доганяти те чорне. А воно, як тепер здавалося, котилося колесом. Це був полоз.

Розумний кінь, почувши гада, почав хорпти й кидатись то в той, то в інший бік.

Не встигнув козак замахнутися шаблею, як полоз, підскачівши вгору, перевернувся в повітрі й так ударив його своїм дебелим хвостом, що той, мов комаха, полетів з коня й упав геть під горою.

В цю мить підскачів Гнат і почав рубати полоза. Шкура на ньому була така дебела, що шабля її навіть не дряпала. Тут підскачили інші козаки. Гад довго змагався, проте скоро знемігся. Козаки знищили його. Визволений кінь не зразу піднявся на ноги. Козака довелося відливати водою. (За А.Кащенком; 133 сл.)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯЛЬНИМИ

* Прочитати речення, вказати головну й підрядну частини. На які питання відповідають підрядні речення, якими сполучниками з'єднуються з головними?

I. Час спливає, як в річці спливає вода. (В.Раєвський.) Як чарівний сон одлітає кудись у безвість з першим світлом трудового ранку, так і час той

щасливий зник у вічність. (А.Кашенко.) А час іде, як безногий чоловік плазає, тихо, помалу. (Панас Мирний.)

II. І ми з Малоросії ідемо, як із Єгипту мудрі іудеї. (Д.Кремінь.) Наче пташка з клітки, серце рветься в рідну сторону. (Олександр Олесь.) Та нас весь час із праху піднімає доля, мов Каїн Авеля на вилах підніма. (Є.Гуцало.) Мов давні праотці Червоне море, високі переходжу я жита. (Б.Тен.)

* Попереджувальний диктант. Підкреслити в реченнях граматичні основи. З'ясувати вид підрядних речень, свою думку обгрунтувати.

I. Як гончарем замішується глина, так і мене замішує життя. (М.Сингаївський.) Я проросла крізь роки й рубежі, як паросток крізь тріщину в асфальті. (Н.Пукас.) Свій дух підношу я з землі, як птиця підносить випале з гнізда пташатко. (Хосе Марті.) В людині поміщається вселенна, як в насініні просторінь зелена. (Д.Павличко.) Як живить вогнища руда суха солома, так нас годує мудрість повсякчас. (В.Симоненко.) Як дівчина коралів низку збира хвилюючись, бува, так я не без вагань і риску в рядки нанизую слова. (Л.Дмитерко.) Ніхто ще не вродився вченим, як хліб не вродився печеним. (Нар.творч.)

II. У хаті стало так тихо, мов нічого й живого не було. (Панас Мирний.) На лиці в білої хати – двоє вікон, мов очі, згори сіріє витьопана негодою солом'яна стріха, наче хата сірою хустиною перев'язалась по самі брови. (Є.Гуцало.) Дівчата і хлопці тільки що збирались, наче птиці злітались. (І.Нечуй-Левицький.) Люблю тебе, Марусенько, як любить цвіт росу. (В.Гренджа-Донський.) Трудися так, мов хочеш вічно жити. (В.Густі.) Баба так скривилася, мов її хто обценьками здавив. (Панас Мирний.) І твоє так серце стихло-заніміло, мов його морозом зимнім пригнітило. (Б.Грінченко.)

III. Гаснуть вогні у місті, ніби в безодню моря падають зорі янтарні. (М.Рильський.) Сія рожевобокій виноград, немов загусли ранні зорі в гронах. (Д.Луценко.) Бринить джерело, мов порвалась струна у бандури. (Є.Гуцало.) Зламана бадилина так поскрипує, наче дивовижна істота скімлить і легенько клямцає зубами. (Є.Гуцало.) Сірішає ковиль і низько стелиться білим димом, наче ось-ось спалахне під ним земля. (З.Тулуб.) Небо синіє так, наче там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів. (Є.Гуцало.)

* Переписати, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їхнього вилучення).

I. Отак він діло в руки б..ре, як свекор п..люшки п..ре. Так хочеш робити, як собака орати. Тобі так хоч..ться робити, як старому псу в завірюху бр..хати. Робить, як мокре горить. Хова..ться від роботи, як пес від мух.

II. С..рдиться, ніби йому пес ковбасу вкрав. Добрався, як вовк до кошари (як кіт до сала). Заробив, як Хома на вовні. Котить, як пень чер..з колоду. Пр..ліпився, як п'явка до тіла. Пов..ртається, як в..дмідь за горобцями. Ковтає

так, неначе вовк біля рота. Зв..вається, як в..дмідь у танці. Набрався, як лин мулу. Має всього доволі, як чорт мухоморів. Так до діла, як свиня штани наділа. Трудно вийти з біди, як кам..ню з води. Вік прожив, неначе гр..ба гіркого проковтнув.

Народна творчість.

II. Як військо скл..кає труба, так ангелів божих скл..кають с..рдечні слова. (І.Франко.) Зустрічались думки, неначе клинки в запальному двобої. Злітали слова, наче іскра в бою злітає зі сталі клинка голубої. Так кожен відстоював думку свою. (Л.Первомайський.) Неначе перед бур..ю гаї, напружилася зала у чеканні. (Д.Луценко.) Як підбита чайка в небі, як осіння ніч смутна, плаче, тужить Ярославна, пр..падає до вікна. (Олександр Олесь.) Я д..вився в сині очі так, як птиця в синій май. В сни твої ясні, дівочі пр..пливав, немов Дунай. (А.Малишко.)

III. Ромашки сміються так, наче зустріли рідного. (Є.Гуцало.) Буйні південні зорі відб..вають у морі, наче гойдаються у хвилях фосфористі м..дузи. (З.Тулуб.) Ро..пустилась вітрилами яхта, як дер..во цвітом. (М.Коцюбинський.) Стікає світло, як вода зі скелі. (Д.Павличко.) Ось куц біліє на траві, як шум на синім морі. Наче море в краях полудневих, зел..ніють з..лені сади. (Олександр Олесь.)

* Серед поданих речень визначити й виписати складнопідрядні з підрядними порівняльними. Пояснити, як відрізнити їх від простих речень із порівняльними зворотами.

I. Мов смолоскип, спалахує калина. (Б.Степанюк.) І вийде з опівнічної пільми до мене доля, мов калина з гаю. (М.Самійленко.) Як калина при долині вранці під росою, так Ганнуся червоніла, милася сльозою. (Т.Шевченко.) Калина, як дівчина, радує зір. (Л.Забашта.) Схилилася вербиченька, мов дівчина смутна. (Б.Грінченко.) Червоні калини цвітуть у лугах, як щастя дівоче на буйних вітрах. (Л.Забашта.)

II. І рідна пісня, як бджола з косиці, бере з душі напої для віків. (Д.Павличко.) Ллється мелодія чиста, ніби джерельна вода. (М.Гурець.) О, збуди мою пісню, що спить, мов у казці старій королівна! (Олександр Олесь.) Приходить пісня, як усмішка мамина, як теплий подих мальви серед літа. (П.Перебийніс.) Із роду і рід, за роком рік пісні несли, мов ріки воду, святий нестриманий потік з душі співучої народу. (Б.Жорницький.) Знову, як яблуні цвіт, пісня приходить на світ. (М.Гурець.) Пісне, падай в серце, як зерно в ріллю. (В.Сосюра.) З народного напившись джерела, як із Дніпра бере веселка воду, о рідна пісне, знову ти прийшла до матері й до батька – до народу. (М.Рильський.) Як без повітря, хліба і води не може жити на землі людина, так я без тебе черствію завжди, жадана пісне, подруго єдина. (Д.Луценко.)

* Пояснювальний диктант. Накреслити схеми двох-трьох речень.

I. Сухо шаруділо осіннє листя, наче вітер пестив дерева шорсткою долонею. (З.Тулуб.) На землю тихо золото багряне спада з дерев, немов чиясь рука його зрива. (В.Сосюра.) Осінь покропила ліси жовтими цятками, наче витерла об їх шорстку гриву забруднений фарбою пензель. (З.Тулуб.) Пожежею палає пишна осінь, мов вибухнув останній спалах сил. (Б.Жорницький.) Душа щеміла після розставань, мов краяли її дошкульно лева. (Д.Луценко.) Гнув сон мене, як вітер гне стебло. (Д.Павличко.)

II. Як дерево з насінини, востає в задуму день. (М.Доленго.) День згорів од печалі, як з напруги вольфрам. (М.Шевченко.) День, мов крапля у криницю, у глибоку ніч упав. (М.Рильський.) Як мудре сонце поміж пальці, пливуть мої погожі дні. (М.Стельмах.) Шумить, вриваючись у душу, спокій, як у пробитий корабель вода. (Д.Павличко.) Душа лякається морозу, як хризантема у саду. (О.Гузій.) Я втомлена, як квіти восени. (Л.Костенко.)

* Прочитати. Яке з речень є складнопідрядним з підрядним порівняльним, а яке – складнопідрядним з підрядним означальним? Як ви їх розрізнили?

1. В материнє відталє серце сіялись і сіялись синові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця, перемішувалися з її думками. 2. І душа заболіла мені, як дитина, як у спеку зерно без живої краплини. 3. Сидів чолов'яга років тридцяти п'яти з хмурим циганським обличчям і таким чубом, наче з нього ковалі накували кілька низок чорних перснів.

З творів М.Стельмаха.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Хор цвіркунів м'яко сичав у сухій траві і, покриваючи все, тягнув свою ноту один, наче між землею і небом, понад застиглим морем, снувалась і дзвеніла безконечна срібна струна. (М.Коцюбинський.) Зелені стебла жита тягнуться догори так, наче прагнуть напитись не тільки сонячного проміння, а й закропитись живлющими жайворонковими піснями. (Є.Гуцало.) Пахне трава, як не пахла нікому й ніколи. Пахне земля, як хлібина на круглім столі. (О.Довгий.) Мов дзвони на Лаврі, знов яблука падають дзвінко. (Є.гуцало.)

II. І не зникають в підземеллі води, як не зника величний дух народу. (Г.Коваль.) І приходять спогади до мене, наче з дому я одержав лист. (Л.Дмитерко.) Як розмовля зоря з зорею, так серце з серцем розмовля. (В.Сосюра.) Скаче під ногами дорога, як скакали неандертальці. (О.Мамчич.) Трамвай дзвонив, немов цвіркун у житі. (Д.Павличко.) Дівчата так малюються, неначе на продаж їх у маркет поведуть. (Л.Дмитерко.) Думки кружляли в голові, мчали, як уривки хмар під бурю. (З.Тулуб.)

III. Вірш мій шелескоче, як миша у мішечку борошна. (Д.Павличко.) В поета справа з щастям особистим, мов у того чоботаря з чобітьми (М.Доленго.) Як над солоним морем виростає троянда, а в пісках пустелі –

пальма, так виринають вірші з мого болю. (Хосе Марті.) Як блискавка крізь зливу, зблисла думка. (О.Кліпкова.) Мене думки обсіли, наче оси дospelу грушу в літо стоголосе. (Д.Павличко.)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ ТА МЕТИ

* Прочитати. У кожному із складнопідрядних речень визначити частини головну й підрядну. До підрядних частин поставити питання, з'ясувати їх вид.

П'ятами киває, бо діла не знає. Вони мотузкою хліб ріжуть, бо ножа шкода. Жаринка, щоб жити, у попіл ховається. Хробак хрін гризе, бо не знає про моркву. Трясе цап бородою, бо так звик. Вовк ягнят від лиса береже, аби вони йому дісталися. Жаба – риба, бо у воді сидить. Тому кіт і гладок, що, поївши, він ліг набок. Не вір кобилі в дорозі, бо серед болота скине. Не давай коневі їсти, щоб серед дороги не спинився. Треба йти до господи, щоб не було шкоди.

Народна творчість.

* Переписати речення, пояснити вживання розділових знаків. Визначити вид підрядних частин, з'ясувати їх місце щодо головної частини. За допомогою яких сполучників підрядні частини з'єднуються з головними?

I. Щоб стати катом, досить крок ступити. Щоб стати сином, треба вік іти. (І.Гайворон.) Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря. (Л.Костенко.) Втрясеться все, бо воля – головне. (І.Павлюк.) Мабуть, в житті гіркоти зазнаєм тому, що світ наш ще не вистиг. (В.Слабеняк.) Щоби умерти, батьківщини досить вже... Але не досить, щоб перемогти. (І.Павлюк.) Батько слова мої в долонях зважує, аби не було котре пусте. (Н.Пукас.) А що зробив ти, щоб убити Зло, не дати йому розкрилитись? (Д.Луценко.) І прийдуть покоління сонячні, підіймуть гордо честі стяг, бо кожне серце стане соколом, який не відає про страх. (Н.Поклад.) Щоб глянути ясніше уперед, не раз, не два дивлюсь я у минуле. (В.Сосюра.) Тільки б сили Бог дав та снаги джерело, щоб не гасло в душі благодаті тепло. (Л.Ржегач.) Ти згоден був гризти сухар чи скорину, щоб тільки людині був хліб на столі. (А.Малишко.)

II. Я не клянусь, тому що я не зраджу. (Л.Костенко.) Тому й ціни немає у добра, що платиться за нього найсвятішим. (Б.Олійник.) О пісне! Від народу кров і плоть ти узяла, щоб лиш йому служити. (М.Рильський.) Я нанижу з калиноньки намиста, щоб уклонялись ясени мені. (Л.Забашта.) Вдома посадила доржини я, щоб десь не ходила любов моя. (Д.Луценко.) Я колись прийду до тебе знову, луже-друже, річко гомінка, щоб згадати материнську мову в шепоті забутого рядка. (М.Руденко.) Не даруй хустини на прощання, бо забуде дівчину козак. (М.Стельмах.) А пні корчують, щоб загинув слід.

(І.Качуровський.) Об'їжджаймо стороною, бо ще влізем у пісок! (П.Тичина.)
Бджолина сім'я над гречками гула, щоб медом іскрилися соти. (Д.Луценко.)

* До поданих підрядних причинових речень дописати головні речення. Пояснити вживання розділових знаків. У реченнях, що утворилися, підкреслити граматичні основи.

1. ... тому що нічого немає святішого за материнську любов. 2. Немає людини, ближчої за матір, через те, що 3. ... бо для матінки ти завжди мале дитя.

* Прочитати текст, визначити його стиль, свою думку обґрунтувати. Вказати складнопідрядні речення з підрядними причинами, скласти їх схеми.

Твори типу роздуму за своєю побудовою принципово відрізняються від творів-розповідей та описів, тому що розпочинається такий твір висловленням головної думки. Ця думка доводиться (аргументується), після цього робляться відповідні висновки.

Через те, що роздум – це ряд викладених у логічній послідовності думок, слід пам'ятати деякі його особливості. Це наявність провідної думки, тези (або кількох тез), а також достатня аргументація та логічна послідовність викладу.

З посібника.

* Подані прості речення перебудувати на складнопідрядні з підрядними мети.

У найскладніші часи держава повинна знаходити кошти для фінансування розвитку освіти. Для успішної роботи науковець має знати не менше двох-трьох іноземних мов. З метою збільшення кількості читачів кожне періодичне видання мусить вивчати запити й інтереси населення.

* Пояснювальний диктант. Визначити вид кожного складнопідрядного речення. Накреслити схеми двох-трьох речень.

І. Я буду жити, бо я хочу жити! (І.Франко.) Я жив, щоб ухопити мить не для розваги, не для слави. (А.Григоренко.) Щоб творити, щоб любити й жити, Каменяр обнявся з Кобзарем. (М.Рильський.) Я несу життя своє мале, щоб не стала пісня сиротою. (А.Малишко.) Я із древнішого роду, бо я – полтавський мужик. (В.Симоненко.) Мій сину, рости, щоб людям і праці віддати шану. (Р.Лубківський.) Це ж для тебе, синку, світ цей з чистоти, щоб на дні росинки засвітився ти. (О.Довгий.) О, коли б себе пережить, щоб усе зрозуміти! (Є.Плужник.) Я живу, бо жити хочу. Я живу, бо я живий. (В.Слапчук.) Боже, не роби нас жебраками, злагоду пошли нам у сім'ю, щоб животворящими руками долю одержавити свою! (С.Зінчук.) Мабуть тому легкою, мов пір'їна, стає моя занедбана душа, що вчора ще прикметник – Україна – іменником по світу вируша. (В.Гужва.)

II. Щоб наосліп не йти, є знання. (М.Доленго.) Нам мудрість зніме із очей полуду, щоб бачили ми істину й облуду. (В.Гриценко.) Я мушу книжки читати, щоб очі мої не осліпли. Я розмовляти мушу, щоб з туги не оніміти. (Д.Павличко.) Образу, навіть найгіркішу, в мовчанні легше перетерпиш, бо розпочате в гніві слово лише у соромі завершиш. (В.Густі.) Прощай же, радосте, бо я беру квиток, беру квиток на шпиль самої туги! (Л.Костенко.) Встає премудрий день, як сторож край воріт, щоб, стерши піт і сіль, життя почати знову. (А.Малишко.) Заспівайте, щоби я заплакав і не спав четверту ніч підряд. (А.Малишко.) Радий я, що все оце побачив. (П.Тичина.)

III. Органить світ, жаги земної повен. Від звуків цих оглух колись Бетховен, щоб серце людства полум'ям налить. (Г.Коваль.) Бог наділяє людину талантом у борг, аби згодом вона віддала той борг уповні талановитим доробком. (В.Корнійчук.) Щось зміниться, оновиться, розквітне, щоб, як сказав поет, піти у землю знову. (Р.Лубківський.) Як часто нас в риторику несе, бо часом любимо не стільки слово, як у словах себе понад усе. (Б.Олійник.) Щоб в демагогію не впасти, заплутавшись в чуттях святих, ви не освідчуйтесь так часто! (Б.Дегтярьов.)

Словник. *Риторика* – наука красномовства. *Демагогія* – облудні обіцянки, гасла, лестощі, викривлення фактів, що використовуються для завоювання довіри.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

Не вмирає наша слава, не вмирає наша честь, бо живе в нас сила жвава, бо робітники в нас єсть. (В.Самійленко.) Щоб вітром тихим потягло з минулого до нас, ти краще, друже, заспівай про давній любий час! (І.Ружний.) Сивіє від жури у полі жито, бо поруч простелився Чорний шлях. (В.Гриценко.) Чумацький Шлях долали і долаєм, бо нам пройти судилося цей шлях. (Є.Гуцало.) Як мудро потрібно нам жити, щоб потім не знать каяття і частки душі не згубити в буденній завії життя. (Г.Коваль.) Ой дайте мені степового коня, як буря, як ніч, вороного, щоб миттю летіти мені навмання до краю мого дорогого! (Я.Жарко.) Мій рідний народе, в святкову годину хмільну не смій забувати, бо так небезпечно це, дійсно, прадавнього кличу козацьких дозорів: “Пильнуй!” (Н.Диб’як.)

* Творча робота. Скласти висловлювання (5-7 речень) на тему “Моя заповітна мрія”, використавши складнопідрядні речення з підрядними причини та мети.

* Навчальний диктант. Вказати складнопідрядні речення з підрядними мети і причини.

Українці, як правило, трудолюбиві, урівноважені, не схильні до ризику й авантюри. Коли вони потрапляють у несприятливі умови, їхнє терпіння незбагненно велике, майже безмежне. Поневолювачі з покоління в покоління вели ретельну селекцію, щоб перетворити наш народ на робочу худобу, щоб викоринити в нього природне прагнення до волі, до боротьби за незалежність.

Рано чи пізно мав народитися геній для того, щоб заронити у душу української людності іскри бунтарства, розбудити приспане почуття національної гідності. Таким генієм став Тарас Шевченко.

До Шевченка приходять нові й нові покоління українців і для того, щоб краще зрозуміти минуле, і щоб учитися жити і діяти в реальному часі. Українці завжди схоплюватимуться на рівні всякий раз, коли зазвучать перші такти “Заповіту” чи “Рече та стогне Дніпр широкий”, бо разом із мелодією вони наснажуватимуться любов’ю до України, немов Антей, доторкаючись до землі-матері. (З журн.; 140 сл.)

Словник. *Селекція* - тут: виділення кого-, чого-небудь із загальної маси за певною ознакою, відбір.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

З ПІДРЯДНИМ НАСЛІДКОВИМ, УМОВНИМ І ДОПУСТОВИМ

* Прочитати текст. У яких реченнях підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині? За допомогою якого сполучника підрядні частини з’єднуються в таких реченнях з головними?

Жив колись страшний змії. Послав він комара скуштувати крові усього живого. Невдовзі комар повернувся. Тут з’явилася ластівка й вирвала в нього язика, так що той не встиг розказати про солодку кров людини.

Розлютившись на ластівку, змії вхопив її за хвіст. Пташині пощастило вирватися, так що в змієвих пазурах лишилася тільки середина хвоста. Ось чому ластівчин хвіст такий химерний.

Народна творчість.

*Переписати речення, пояснити вживання розділових знаків. Прокоментувати місце підрядного речення щодо головного. Визначити вид підрядних речень.

І. Козаки, несучи полковника поночі, дуже невміло перев’язали йому рану, так що він мало не зійшов кров’ю. Проте Христина була не останньою знахаркою. Живучи в монастирі, вона допомагала людям у їхніх нещастях та недугах. Щиросердна жінка знайшла зілля для рани козака, так що весела й радісна повернулася вона до хати. Час минав. Козацький полковник видужував, так що скоро він зміг сісти на коня.

За А.Кашенком.

II. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу. (Н.Рибак.) Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм костубатим гіллям, так що аж темно під ним. (М.Коцюбинський.) Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди й червоним, так що його важко було відрізнити від ягід. (В.Гжицький.) Опеньки з'явилися, так що літо скінчилось. Є руки і охота, так що ладиться робота. (Нар.творч.)

*Складнопідрядні речення з підрядними причини перебудувати на складнопідрядні з підрядними наслідковими, зробивши підрядне причини головним у складнопідрядному з підрядним наслідковим.

1. Вулиці Києва набули чарівного вигляду, бо якимось зовсім несподівано випав лапятий сріблястий сніг. 2. Ця казкова урочистість зникне, тому що невдовзі вдарить мороз. 3. Поки що кияни милуються красою міста, бо початок зими завжди сприймається як свято.

* До поданих головних речень додати підрядні наслідкові.

Осінь була пізня, так що Тополі довго не скидали листя, так що... . Тепле сонце неохоче прощалося із землею, так що... .

* Прочитати речення, пояснити вживання розділових знаків. Визначити вид підрядних речень, вказати їх місце щодо головних. За допомогою яких сполучників підрядні частини з'єднуються з головними?

I. Коли щеза чиясь у світі мова, щезає разом з нею і народ. (Д.Луценко.) Кучерявитись слово не хоче, коли правда у ньому клекоче. (О.Довгий.) Коли в огонь чужої мови чуття святого додаси, ти станеш лицарем краси. (М.Вороний.) І так нерадісно душі, коли чужа сопілка грає. (В.Слапчук.) У мене вмить заб'ється в грудях серце, коли до болю рідна й чарівна десь наша рідна пісня розлілється і жайвором весняним залуна. (Д.Луценко.)

II. Бува, як недруг тлінним духом тобі нашепче щось у вухо, одплюнь, працюй, будуй і рий... (П.Тичина.) Але що ж я можу зробити, як в мені багато мене? (Л.Костенко.) Якщо ти маєш ім'я, навіщо тобі номер дивізії? (Є.Сверстюк.) Коли мені стає не в міру сумно, коли мене земна обходить радість, я йду в природу, до дерев іду. (Г.Коваль.) Коли весна не йде до мене в гості, то я її придумую сама. (Н.Пукас.) Не можу про калину я співати, коли ще в світі – стільки чорноти. (П.Тичина.) Обіцявся чорнобривий, коли не загине, обіцявся вернутися. (Т.Шевченко.)

III. І піч годує, як плуг панує. І піч панує, як плуг годує. Коли порядку нема, то й ложка не потрібна. Тяжко сіяти, як нічого орати. Комар коня з'їсть, якщо вовк поможе. І риба співала б, якби голос мала. Морква добра, коли яблука нема. Як вітер не дме, то й очерет відпочиває.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Накреслити схеми двох-трьох речень.

I. Природу можна ошукати, коли ти маєш душу ката. (П.Перебийніс.) Де б не був, я тебе пам'ятаю, сонцесяйний мій рідний краю! (М.Гурець.) Ні словом, ані ділом не зашкодь, коли ти справді на землі Людина. (А.Матвійчук.) Як зберегти в собі це серце, коли воно не кам'яне? (Л.Костенко.) Так любо на світі жити, як хочеться все любити! (Н.Пукас.) Слабіють м'язи, як нема роботи. Хиріє мозок, як нема турботи. (О.Довгий.) Коли обрався бути грибом, то лізь у борщ і не сварись. (Д.Павличко.) Коли імла в твоїм селі, не думай, що весь світ в імлі. (Я.Радисерб-Веля.)

II. Як сміються ще дні весняні, нащо думать про бурі хмарні? (Б.Грінченко.) Коли самотність заспіває соло, тоді мені схиляє думка чоло. (М.Доленго.) Найстрашніше, мабуть, тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті. (В.Симоненко.) І не страшні усі сніги земні, коли співаєш поруч із братами. (П.Перебийніс.) І здригнеться земля серед бурі, як гуркоче розгніваний грім. (Б.Грінченко.) І якщо є на світі ще атланти, то це вони, знеможені майстри. (П.Перебийніс.) Загубить гай принадливість свою, як ти наткнешся в ньому на змію. (Д.Павличко.) Це ж у нас як заспіває соловей, то й зорі поближчають. (М.Стельмах.) А як гнойку не буде в полі, то й паляниця не буде на столі. (В.Симоненко.) А як зір для всіх не стане, спалахну я сам зорею! (Р.Лубківський.)

* З-поміж поданих речень записати складнопідрядні з підрядними умовними.

Пошли душі убогій силу, щоб огненно заговорила. Немає гірше, як в неволі про волю згадувать. Якби кайдани перегризти, то гриз потроху б. А душу треба розважати, бо їй так хочеться, так просить хоч слова тихого. Як понесе з України у синєє море кров ворожу, отоді я і лани, і гори – все покину і долину до самого Бога молитися...

З творів Т.Шевченка.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Говори, коли серце твоє підіймається нетерплячкою правди й добра. (І.Франко.) Як хороше, коли душа зерниться росинкою земної доброти. (Г.Коваль.) Коли я смуток свій на струни клала, з'являлась ціла згряя красних мрій. (Леся Українка.) Якщо маєш дар, успадкований від матері, від рідної пісні, від народу, то обов'язок твій – народові його повернути! (О.Гончар.) Сльоза в очах моїх іскриться, як десь замулиться криниця. (Г.Коваль.) А як зв'язані крила, уже й жити несила. (Н.Петренко.) Найстрашніше, мабуть, тільки тиша карає, коли поруч з тобою повзе по житті. (В.Симоненко.) Не вимучуйте з себе сміху, коли серце стогне від мук. Не благайте у долі лиха, коли щастя іде до рук. (В.Симоненко.) Мене морозить, коли я бачу посмішку пошляка або лакизи. (Л.Костенко.) Коли ти будеш виповнений сил і віри

нерозгубленої в себе, тоді тобі підможе й рідне небо під власним тілом відчувати діл. (О.Довгий.) Стирай, колего, пил із підошов, якщо у двері стукаєш до Бога. (М.Руденко.)

II. Ніхто народу не уб'є, якщо у нього єдність є. (Я.Радисерб-Веля.) Якщо палко і щиро кохаєш ти убогий і рідний свій люд, то любов може гори звернуть. (Б.Грінченко.) І виростають в пісні дужі крила, якщо вона народжена з любові. (М.Кубик.) А якщо холоне людська кров од безхліб'я, то крижаніє і душа вітряка. (М.Стельмах.) Яка б наука не була, не зробиш доктора з осла. (Я.Радисерб-Веля.) Кінь, може б, повільніше біг, якби не друг його Батіг. (С.Коваль.) З дурнішими од себе не водись, шукай мудріших, а як їхня вись тебе лякає, то з висот найвищих гукни хоч раз і в прірвисько зірвись. (Д.Павличко.)

* Прочитати. У кожному складнопідрядному реченні визначити частини головну й підрядну. Які з підрядних частин виражають твердження, всупереч якому дія, про яку йдеться в головній частині, все ж відбувається? Якими сполучниками приєднуються такі підрядні частини до головних?

I хоч на світі сторони чотири, я тут живу, бо я свій край люблю. (Л.Костенко.) Я до життя повернутий не гнівом, хоча воно душило до нестями. До нього я свічусь добром і співом, які мені дісталися від мами. (Д.Луценко.) Дарма що на очі набігали сльози, в очах було повно завзяття. (М.Стельмах.) Хай літають вітри, хай сміються громи, ми не звернем з своєї дороги! (О.Олесь.)

* Пояснювальний диктант. Визначити вид підрядних речень.

I. Із нас не кожний вигранився Стусом, хоч в кожному відлунює Тарас. (В.Марсюк.) Хай ти не зміг себе в собі збороть, та інший хтось здолає трясовину! (А.Матвійчук.) Не струєно доценту українську душу, хоч досхочу було мутантів і заброд. (В.Гужва.) Хоч серце в грудях кривавиться, ми не покинем працювати, за рідний край не кинем битися. (Б.Грінченко.) І хай крута крутішої дорога, я коліньми її уріст візьму! (Б.Олійник.) Україна – над усі святині. Вірю в її сяйво молоде, хоч століття в латаній свитині по шляхах історії бредє. (С.Зінчук.) Нехай тернистий в мови слід, та українське щире слово почув, збагнув і визнав світ. (Б.Дегтярьов.) І все-таки ростиме в Україні і росте, хоч як вітри гуляють над планетою, під синім небом жито золоте. (В.Раєвський.) Нехай метуть хуртечі у дорозі, а ти іди снігами, залишай сліди. (П.Перебийніс.) Хоч віє білий сніг, та вперто жду весну. (Г.Шмицький.) Нічого вічного немає, хоч все у вічність струменить. (О.Грязнов.)

II. Хоч там країна й золота, я серед неї сирота. (І.Франко.) Вір в щасну долю, хай вона гірка. (Г.Коваль.) Навіть свою блакитну діброву я стрічаю смутком, хоча у ній так само кують зозулі. (М.Стельмах.) Ти знову, мамо, у печалі, хоч серце все мені прощає. (П.Перебийніс.) Хоч труд важкий у

хлібороба, але висока в хлібі проба! (Л.Забашта.) Згорнувши руки, я сиділа в хаті, хоча вогонь розводити був час. (Н.Пукас.) Хай тобі людський мурашник наче рідний брат, але ти на світ широкий не дивись з-за ґрат. (Олександр Олесь.) А світу плазуни не творять, хоча й живуть у ньому сотні літ. (Г.Коваль.) Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні. (Д.Павличко.) Хоч паморозь терпко в'їдалася в ноги, та грали під вітром за домом дороги. (М.Стельмах.)

III. Хоч сто літ продавай піт, а багатим не станеш. Осел ослом, хоч і золото на собі має. Дарма що у вола язик довгий, а говорити не може. Хай би море й висохло, аби річка текла. Хоч і говорили про вовка, та не болить у нього головка. Не тремтить добрий жнець, хоч і широкий загонець. Хоч поганий ківш, та без нього - гріш. Їж, Левку, хоч і глевко. Хоч козак у чоботях, а слід за ним -- босий. Хай нічого не виходить, а ти, Марку, грай! Не моя хата, хоч і в рідного тата. Хай нічого їсти, та весело жити.

Народна творчість.

* Складносурядні речення перебудувати на складнопідрядні з підрядними допустовими.

Завдання було надзвичайно складним, проте майже всі виконали його правильно. Довелося звернутися до словників і довідників, зате робота виявилася цікавою. Було витрачено чимало часу, але жоден з нас про це не пожалкував.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох речень.

I. Хоч ще зима жбурляє сніг у квітні, але весни вже всі ознаки є. (Л.Дмитерко.) Знов повіяло в душу весною, хоч кругом ще білють сніги. (П.Грабовський.) Вже листячко проклюнулось в живцях, хоч сніг у лісі сріблиться повсюди. (Д.Луценко.) Хоч раз у раз знов починала вити й кружляти в степу хуртовина, хоча вночі й намерзли на шибках крижані пальми й ліси, вже відчувалася близькість весни. (З.Тулуб.) Ромашкою запахли перелogi, хоча іще ромашка не цвіте. (М.Стельмах.) Не набачишся життям, не надихаєшся літом, бо життя, хоч стільки й ям, розцвітає цвітом. (П.Тичина.)

II. Хоч на щастя життя багате, але кожну людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминути. (В.Симоненко.) І дарма, що вітряк має камінну душу, але яким вона береться теплом, коли меле тобі, чоловіче, на хліб. (М.Стельмах.) Я ваш, мої діброви й сині птиці, хоч до людей ведуть мої сліди. (Г.Коваль.) У сні злечу назустріч літу, хоч і креснув по крилах шрот. (І.Мироненко.) І всі ми криком кричимо, дарма що в цім завзятті рації нема. (М.Рильський.) Та хоч який біль чи горе скрутять людину, але випростовуватись вона мусить сама. (М.Стельмах.)

Словник. *Шрот* - дрібні свинцеві кульки для стрільби з мисливської рушниці; дріб.

* Навчальний диктант. Зробити синтаксичний розбір останнього речення.

Маю лише одне нічим не обкарнане багатство – любов. Це не диво, коли хтось у свої вісімнадцять чи двадцять років покохає когось. Це любов для себе, чи для двох, чи для свого вогнища. Я не гуджу і її, але горджусь, що маю більшу любов. Вона, як спадщина, дісталася мені від моїх батьків, од їхнього хліба й пісні, від чарів нашої м'якої задумливої природи і від моїх побратимів по сердечності й мислі. І хоч зараз я живу на злиденному пайку, я б за все разом узяте золото Рокфеллерів не віддав би й частки свого багатства. (За М.Стельмахом; 93 сл.)

* Накреслити схеми речень.

I. Коли доброта ще в тобі не пропала, зроби, щоб вона з глибини зазвучала, бо зверху не звук, а пилюка встає! (Д.Павличко.) Щоб мене зневіра не скосила, щоб не подолали вороги, земле рідна, влий своєї сили і вділи цілющої снаги! (Є.Гуцало.)

II. А як серце спопеліє в грудях і замре веселка у тобі, ти кріпись, аби тебе на людях завтра не побачили в журбі. (М.Руденко.) Пошли мені, Господи, слово, до котрого змалечку звик, щоб я мою рідну мову не обращав в “язик”. (Ю.Ряст.)

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ

*Прочитати. Визначити речення прості й складні. Серед складних визначити речення сполучникові й безсполучникові. Пояснити, як з'єднано частини безсполучникових складних речень.

Від дощу, від грому оживе руїна,
Зацвіте квітками вільна Україна.
Творчий Дух народу із могили встане,
І здивують всесвіт лицарі-титани.
Вільну Україну не скують кайдани:
В обороні волі наше військо встане.
Заревуть гармати, закричать шаблі...
Не дамо в наругу рідної землі!
Минули навіки дні чорних негод –

Живе Україна! І вільний народ,
Як з попелу фенікс, ожив і злетів
І зорями зміряв простори степів.

Олександр Олесь.

Словник. *Фенікс* – чарівний птах, який, за уявленням стародавніх народів (фінікійців, єгиптян), через кожні 500 років прилітав з Аравії до Єгипту; коли відчував, що надходить смерть, будував гніздо з пахучих гілок на верхів'ї пальми, і там його спалювало сонце. Потім птах воскресав з попелу, відроджувався молодим. У переносному значенні – символ безсмертя, відродження.

* Переписати речення, підкреслити в кожному граматичну основу. З'ясувати смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень.

I. Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони. (В.Стус.) Фенікс вилітає з попелу, зі сміття він ще ніколи не вилітав. (Л.Костенко.) Я вийду сама проти бурі і стану – поміряєм силу! (Леся Українка.) Кров одмиває вимушену зраду, невимушена зрада – пляма вічна. (Д.Павличко.) Хай оживає істина стара: людина починається з добра. (Л.Забашта.) Болить усім, не всі лиш відчують. (В.Слапчук.)

II. Пливуть човни, блищать весельця. (П.Тичина.) Сонце впало на жовту хмарку, обрій полум'ям запалав. (В.Симоненко.) Принишло зомліле море, схилились над морем гори і слухали наші кроки. (Г.Ігнатенко.) Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом. (М.Коцюбинський.) Обабіч дороги в золотих полумисках соняшників бенкетували бджоли, на синюватих стеблах сизіри дзвіночки вівса, прив'ядали сердечка листя рясного стручкуватого гороху. (М.Стельмах.) Пульсує час, ущільнюються строки, стукоче рівно точний метроном. (П.Перебийніс.) Буде все інакше, буде все як треба, усміхнуться очі до ясного неба. (Е.Аді.)

* Навчальний диктант.

Поміж вербами і верболозами я на ковзанах помчав до Ведмежої долини. Я вивертів коло, вивинувся на яснець, а відтіля помчав до сивочубих стіжків. Враз піді мною засичав, увігнувся і тріснув лід, по ньому поповзло сліпуче павутиння тріщин, враз підстрибнув угору берег, з очей почало випадати сонце й верби. Вода обпекла мене, мов полум'я. На щастя, руки мої зависли на льоду, я, сам не знаю як, опинився на березі біля верби. Розгубившись, я не знав, що робити, і насамперед витирав рукою обличчя, а неслухняні зуби в цей час почали вибивати противну чечітку. (За М.Стельмахом; 90 сл.)

КОМА ТА КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

*Прочитати. Визначити граматичні частини складних безсполучникових речень. Встановити між їх частинами смислові зв'язки. Звернути увагу на розділові знаки.

I. Над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті. (М.Рильський.) Засвітить місяць, засяють зорі, земля потоне в сріблястім морі. (Олександр Олесь.) За обрій кликала стежина, вона у шлях переросла. (П.Перебийніс.) По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озером зашелестів очерет; з дерев стиха знімалися й задумливо падали на землю сухі листочки. (С.Васильченко.)

II. Всміхнувся ранок молодій калині, упав туман на посивілий шлях. (М.Кубик.) Біжать тумани, пробудились води, вітри вирують, дзвонить сіножать. (М.Сингаївський.) Співайте нам, кедрі; вкриває смеркання блакитні простори тінистим плащем. (П.Джонсон.) Рідшає терен, зникають тумани, гояться рани. (Олександр Олесь.) Тануть гори й пасовища, повертається червоне в свою кузню сонце; гаснуть в сього світу шуми й дзвони. (Г.Містраль.)

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Обґрунтувати вживання коми та крапки з комою в безсполучникових складних реченнях.

Ромашка золотиста зацвіла, п..трів батіг ро..плющив сині очі, б..резка тихо пов..лась по нім... (А.Малишко.) З..леніє бур'ян при дорозі, нароста на подвір'ї спориш, у кущах солов'ї-віртуози вголос вчать Вінграновського вірш. (В.Гужва.) А на бер..зі, неначе с..вочубі діди, стояли засніжені стіжки; пер..хоплюючи сонце і вітер, вони тихо-тихо бр..ніли і струшували сльози на сніг. (М.Стельмах.) Вщедряє землю сірий дощ, росте ж..ття на бруку площ, у вікна темні і сльозисті сіяють очі променисті. (М.Рильський.) Білі цуцики гуляють на соломі, сонце гріє мордочки смішні; тіні віт др..жать на білім домі; плине чапля в синій в..шині. (М.Рильський.)

* Пояснювальний диктант.

I. Сонце почало викочуватись з-за гори; перші іскорки його застрибали понад землею; туман рідшав, осідав на траву густою росою; з вулиці доносився гомін та гук... (Панас Мирний.) В затишних долинах темнисто сріблились тихі стави; на них, неначе в глибокому сні, зривалися птиці, крила їхні маяли і над водою, і в воді. (М.Стельмах.)

II. Клониться дерево, плодом обтяжене; чесний, розумний, і ти так клонись! Висохле дерево, безмізкії голови зломляться, та не похиляться вниз.

Мухи сідають на ранах, бджоли на квітках пахучих; добрий все бачить лиш добре, підлий лиш підле у других.

З творів І.Франка.

* Навчальний диктант.

Сонце піднялося; туман розходився по лісу, осідав на траву золотою росою. Повітря прозоріло, поміж золотим морем сонячного світла темними плямами лежали тіні по землі; роса на тих місцях, наче срібло, біліла.

У чистому ранковому повітрі тонує садок; зверху лилася на нього золота сонячна хвиля, знизу здіймалася сиза тінь. Там, між гушавиною молодого гілля, у зеленому листі, навперейми одна другій щебетали пташки. Скільки їх і які вони? Цьомкання, тиркання, ляцання мчалось хвиля за хвилею. Горлиці в кушах жалібно туркотали; зозулі, перелітаючи з деревини на деревину, мов найнялися кувати; іволги завели таку белькитняву, наче лаялися і з серця не поспішали слів вимовити; одні бджоли сумно гули, перескакуючи з квіточки на квітку. Краса садова, наче чаром, облила, обхопила. Уражене серце потиху переставало боліти, засмучена душа почула щось легке й тепле. (За Панасом Мирним; 130 сл.)

ДВОКРАПКА МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

* Виразно прочитати. Обґрунтувати вживання двокрапки між частинами безсполучникових складних речень. Прочитати речення в такій послідовності: 1) такі, в яких наступна частина розкриває, пояснює зміст попередньої; 2) такі, в яких наступна причина з'ясовує причину того, про що йдеться в частині попередній.

Я знав: добра нема без зла. (А.Григоренко.) Немилосердно гне зневіра: спокус невпинна боротьба. Не сотвори собі кумира: кумир витворює раба. (В.Забаштанський.) А ми розвалимо чужі кумирні: час возвести поспішно власний храм. (В.Гриценко.) Я знаю: світ росте із доброти. (О.Довгий.) Скільки зла таїться за гарною подобою: гадюка ховається в траві. (Г.Сковорода.) В такого позичиш: йому й душа дешевша гроша. (М.Стельмах.) Іду за плугом босими ногами, знов розминувшись в полі з ворогами: веління Боже – сіяти зерно! (В.Гриценко.) Затям: доброзичливість вартісніша за золото й срібло. (З Біблії.)

*Переписати речення, підкреслити в кожному граматичні основи. Обґрунтувати вживання двокрапки.

Хліб – не з неба: працювати треба. Не дай, Боже, свині роги: всю череду переколе. Оце вшив: два чоботи на одну руку. Дурні тільки в казках молодці:

Омелько й по дрова на печі їздив. Закінчив роботу: залишились ще краї та середина. Отак: двом рак, третьому – юшка. Кожен розумний по-своєму: один спершу, другий потім. Ми з тобою родичі: мій батько і твій батько біля однієї печі грілися. Ми свояки: на твоїй бабі очіпок горів, а мій дід руки погрів.

Народна творчість.

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їхнього вилучення).

I. Стою, дивлюсь на рідний край і чую клич нетлінний: далеких предків пам'ятай до сьомого коліна! (П.Перебийніс.) У серці свято: то війнув крилато моєї мами вишитий рукав. (Р.Лубківський.) Який дивовижний малесенький птах: із тисяч дахів пізнає він свій дах. (А.Кацнельсон.) Біжу босоніж по своїй землі: так легше рідну землю відчувати. (Н.Пукас.) Замокніть всі: великий час прийшов. (Олександр Олесь.)

II. Знаю: з попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело. (А.Малишко.) Іще прикмету, серце, не забудь: в багні лілеї білі не цвітуть. (Г.Коваль.) Рук ми тоді не складали: праці було нам чимало. (Б.Грінченко.) Нам приклади свідчать рясні й красномовні: поспішність – успішності ворогом є. (Л.Первомайський.) Така пора: ще пахне падолистом, уже мороз пройшовся по землі, ще горобина тішиться намистом і приміря сніжиночки малі. (Н.Пукас.) Буде рання весна: червоний, дикий півень виходить за хату, вилазить на край картопляної ями і на ціле горло завзято кукурікає. (У.Самчук.)

* З кожної пари простих речень утворити безсполучникове складне. Обґрунтувати вживання двокрапки.

- День сьогодні похмурий. Кошлаті хмари оповили небо.
- Сонце ледь визирає з-під хмаряної ковдри. Над землею висять сутінки.
- Негода створює кепський настрій. Від непривітного пронизливого вітру стає моторошно.

* Прочитати. Вказати речення прості й складні. Обґрунтувати вживання двокрапки. Переписати тільки безсполучникові складні речення, підкреслити в них граматичні основи.

I. Сім речей є осоружними й огидними Богові: горді очі, брехливий язик, вмиті безневинної кров'ю руки, сповнене лихих задумів мерце, спрямовані до зла ноги, фальшиві свідчення та чвари між братами. Не забувай: чесне ім'я цінніше за найбільше багатство. Три речі є в житті незбагненними: путь орла в небі, дорога корабля в морі, шлях до дівочого серця. Сказано мудрецами: не годиться вважати під час суду на особу підсудного.

З Біблії.

II. Я не жалуюсь на тебе, доле: добре ти вела мене, мов мати. (І.Франко.) Душа від таємниці завмирає: куди мене ти, доле, поведеш? (М.Самійленко.) На поліні була доля настояна, і шепотіли зорі над нами: “Ось подивіться: сама тут історія в землю вкарбована копитами!” (Л.Вишеславський.) Я з тобою навпіл все в житті поділю: хліб, і сіль, і краплину гіркого жалю. (А.Малишко.) Я знаю: слабкість – це одна з диверсій. (Л.Костенко.) Усе чарує зір кругом: роса, і луг, і води. (В.Сосюра.) Не голосні мої пісні: вони лунають, мов у сні. (Б.Лепкий.)

* Диктант із коментуванням. Накреслити схеми двох речень.

I. Я відчуваю: з жил моїх зриваються слова і рими. (Д.Павличко.) Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок. (П.Тичина.) Скрипко, не плач, не печалься: років минулих не жаль. (М.Гурець.) Я знав: вперед пливати колись було нелегко й Магеллану. (Д.Луценко.) Скажи: ця хмара жовта чи рожева? (М.Рильський.) Пам’ятаєш, мила: цвіт калини, білий, наче лібідь, Лебедин. (Л.Дмитерко.) Ось послухай: десь за гаєм соловей заплакав враз. (Олександр Олесь.) А проте цікаво: хто то припадає до вікна – він, воно а чи вона? (М.Рильський.) Край яру джміль сів на квітинку, зірвався й покотивсь на сніг і довго втямкувать не міг: чого так холодить у спинку. (А.Казка.) Давно вже нас помовка вчить: чужая вавка не болить. (Б.Грінченко.)

II. В нас воно так: не б’ються булавою, а б’ються, мов дурні, за булаву. (М.Шевченко.) Вкраїнонько! Отець і Син, і Дух дивуються: куди ідуть-бредуть сини твої, запряжені у ярма? (А.Григоренко.) Довго, довго Україна сліпа й глуха буде: засліпили, заглушили лукавії люде. (П.Куліш.) Міряючи шлях буденних діб, ти зрозумій і визнай: оця зоринка в рідних небесах і ця билинка – теж твоя Вітчизна. (В.Моруга.) Закону одному підвладне життя світове: земля – наша мати, а ми її діти; все наше: і надра, і землі, й хліба. (Л.Первомайський.) Люди з давніх-давен у світі ідеї виношували різні: хтось винайшов електричне світло, хтось – електричне крісло. (П.Перебийніс.) Любити – це виходити на кручу: все видно всім, і вітер, і луна. (І.Мироненко.) Троянди не кохай: вона – одне колюччя й рани. Кохай фіалку: то єство ласкаве і духмяне. (Н.Кучак.)

III. Що веде з осіннє поле: бажання простору, поклик холодку чи бажання підглянути за природою? А може, це тому, що відлетіли птахи? У грудях дивне відчуття: власне серце теж проситься на крила й теж хоче відлетіти. Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому. А от під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда. Там ти народився, там земля тобі здається простою, зрозумілою й рідною.

За Є.Гуцалом.

* Навчальний диктант.

I. Міжнародне значення Київської Русі багато в чому визначалось її розташуванням: вона знаходилася на межі двох цивілізацій: європейської та азійської.

Історичне значення мала Київська Русь у розвитку міжнародної торгівлі. Завдяки державній політиці держава вийшла на міжнародну арену як важливий торговий партнер.

У Київській Русі з'являються зовнішні атрибути української державності: грошова одиниця – гривня і державний знак – тризуб. Вони так вкорінилися в історичну пам'ять українців, що збереглися у ній протягом майже тисячоліття. Цілком закономірно: ці державні знаки Київської Русі відродилися в атрибуті сучасної Української держави. (За В.Борисенком; 82 сл.)

II. Летить і летить, сіється, стелиться, припадає, падає перший сніг. Не втихаючи, не вгамовуючись, котиться донизу: так, очевидно, наступали на Київську Русь полчища печенігів, диких племен, татарські та монгольські орди. Вони наступали невідворотно, насувались хмарами і гинули, як цей сніг, а руська земля приймала їх у своє лоно незбагненно й невідворотно, як приймає вона цей сніг.

Ходжу, до всього приглядаюся і бачу: чисте все стало навкруги, біле. Усе: кожен кущик, дерево кожне, городи, горбки, стеблина всохлого бур'яну - відкрило частку своєї душі. Весь час маєш у собі почуття: ті перші сніжинки вплинули й на тебе, висвітлили потаємний куточок і твоєї душі, який заяскрів добрим сянням тобі й усьому навколишньому. А можливо, перший сніг упав на буденну кору повсякденності твоїх очей, омивши, очистивши їх, тому й оновився для тебе весь навколишній світ? (За Є.Гуцалом; 130 сл.)

Словник. *Атрибут* - невід'ємна ознака чого-небудь.

ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

* Виразно прочитати. Визначити смислові відношення між складовими частинами безсполучникових складних речень. Зробити висновки щодо вживання тире.

I. Менше трави – більше ріллі. Дешева рибка – погана юшка. Багато диму – мало тепла. Спишу не зігнеш – хліба не візьмеш. Не вдариш пса – не вкусить. Млин меле – мука буде; язик меле – біда буде. Звикла собака за возом бігти – побіжить і за саньми. З собаками ляжеш – з блохами встанеш. Не було снігу – не буде й сліду, розтанув сніг – став і слід.

II. Пусти осот в огород – огірків не буде. Риби у воді багато – всієї не виловиш. Все минеться – одна праця зостанеться. Захотілося – запрягай,

розхотілося – випрягай. Зерно в колоску – не спи в холодку. Зійшов сніжок – берись за плужок. Коза з вовком тягалася – одна шкура зосталася.

Народна творчість.

* Переписати речення. Обгрунтувати вживання тире.

I. Ми можемо померти – не вмере Батьківщина. Ми можемо загинути – не згине народ! (М.Стельмах.) Мало прожити життя – треба життя зрозуміти. (Є.Плужник.) Все в житті минає, переходить. Не минає мужність й доброта. Сій розумне – то розумне й вродить. Йди з добром – добро і завіта. (О.Довгий.)

II. Вари воду – вода й буде. Неук кує – коня псує. Задер носа – кочергою не дістанеш. Вали на сірого – сірий повезе. Подружилось з котом сало – його відразу не стало. Нема чобіт – носи постолі. Розживемося, в пастухи наймемося – все село нам буде винне. В нас свято: леміш та чересло знято. Затишок проспий – проти вітру веслуватимеш.

Народна творчість.

* Наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновити первісний вигляд прислів'їв, відкинувши сполучники. Пояснити вживання тире.

Якщо не можна в двері, я в квартиру. Якщо грім не гряде, ледачий не встане. Як знає кума, то знатиме півсела. Якщо сім ятерів, то жодної риби. Як зачепилася за пень, то простояла цілий день.

* Пояснювальний диктант.

I. Сонце зійде – лід розстане. (М.Сингаївський.) Ще такий один день – вода зійме ту кригу угору, порве-поламає і понесе вповодж себе, б'ючи одну об одну... (Панас Мирний.) Сонце ходить до нас не в гості – сонце з нами живе! (В.Симоненко.) Глянула – аж засвітився сніг. (М.Рильський.) Вгору стежка твоя – я спускаюся з гори. (Дніпрова Чайка.) У всякого моря свій берег є – у мрії його не буває. (Г.Коваль.) Креше грім – тиша кришиться кришталева. (Р.Лубківський.) Дзвонять зорі кришталеві – відчиняю двері днів. (Р.Лубківський.) Грім ударив – захитилась темне небо і земля. (Я.Жарко.) Двері скрип – на порозі весна. (М.Гурець.)

II. Хай береться сумом вечір – веселіший ранок буде. (М.Доленго.) Ганебно вмирають підступні Нерони – свідомо Сократи в безсмертя ідуть. (Г.Коваль.) На святі сумному промовив оратор, коли по загиблих справлялася тризна: “В бою талісман не рятує солдата – рятує священна любов до Вітчизни”. (В.Раєвський.)

III. Настане ніч – тобі насниться недремний сад в цвіту, в зірках. (М.Стельмах.) В горах зелених трембіта луна. Гори співають – мовчить далина. (Г.Коваль.) З села приїхала моя родина – цвіте барвінком усмішка моя. (Н.Пукас.) Півні кричать у мегафони малъв – аж деренчить полив'яний

світанок. (Л.Костенко.) На Запоріжжі чоловіку давали таке прізвище, яке він сам заробив. Світив пупом – називали Голопупенком, думав головою – ставав Голованем або Розумом. (М.Стельмах.)

* Диктант із коментуванням.

I. Плаче скрипка вночі – порятунку нема. (П.Палій.) Перша впала зоря – синьо вечір зацвів. Друга впала зоря – день устав з-під снігів. (Р.Лубківський.) Снаряд упав – осипалась стіна. (Л.Костенко.) Руїни впали – виростають мури. (М.Рильський.) Крізь сон будильник цокає затято – мені вже прокидатися пора. (П.Перебийніс.) Я входжу в ліс – трава встає навшпиньки. (Л.Костенко.) Тихо шумить з вітром полин – в ньому печаль ваших сивин. В полі цвіте ніжний чебрець – в ньому тепло ваших сердець. (Д.Луценко.)

II. Тільки вітер слово скаже – забринить пшениця. (М.Стельмах.) Усміхнулось сонечко – буде день погожий. (Н.Пукас.) Птахи відлітають восени – людина ж восени повертається з вирію своїх мандрівок. (Є.Гуцало.) Ще розум спав – прокинулася уява. А прийде ніч – болить душа словами. (Л.Костенко.) Глянеш на небо – небо високе. Глянеш на хмари – хмари летять. (П.Тичина.) Усміхнулося серце добре – сонце вийшло у синій обрій. Посміхнулося серце злюще – стало темно, неначе в пущі. (М.Сингаївський.) Вчепилась павутинка – не можу відмести. (І.Ольховський.) Ніщо не минає – лиш в іншій обнові новий у житті починається сплав. (Л.Первомайський.) Знаю, не вернешся ти – роки спалили мости. (Д.Луценко.)

* Прочитати. Обгрунтувати вживання тире у простих реченнях та між частинами безсполучникових складних речень.

Моя земля – мені найкраща в світі. Є Україна – виростуть сини. (І.Гайворон.) Серце без любові – край мій без криниці. (М.Сингаївський.) Каменярі ми – нас не вбити. Ми йдем, щоб вдарить на катів! Франко взяв молот ваговитий – скелі шмат вже одлетів. (П.Тичина.) Лад новий і нове безладдя. Може, мрії – в Леті латаття? (М.Доленго.) На річці, у лісі, в полі – усюди німо, тихо. (Панас Мирний.) Над урвищем – могутній ліс. І манить стежка ним кудись. (М.Філянський.) Життя перед тебе – бери його ти! (Б.Грінченко.) Крила у долі – завжди голубі. Щастя – в неспокої, щастя – в плавбі. (Г.Коваль.) Спортивна форма – гарне відчуття. Марудна справа – жити без баталій. Людина від спокійного життя жиріє серцем і вирачає талію. (Л.Костенко.) Сказився світ: все гроші, гроші, гроші... В багно вступаєш – узувай калоші. (В.Бровченко.)

* Навчальний диктант.

I. Давно помічено: обдарована нація часом дуже своєрідно являє світові свої неперевершені таланти – такі відкриття можуть відбуватися унікальним

зигзагом долі. Потрапив Олександр Архипенко до США – став він родоначальником світового напрямку в скульптурі. Опинився Іван Пулюй у Відні - судилося йому першим спостерегти ікс-проміння, згодом назване рентгенівським промінням. Забився Серж Лифар у Париж - там він зробився самодостатньою зіркою світового балету. Роман Віктюк із Москви театральним метром міряє будь-який кін... Про Настю Лісовську вже мовчимо: таких українок історія більше не знала. (За О.Шарварком; 77 сл.)

II. Подивлюсь на вітряк – пригадається вечір над полем. Подивлюсь на стежину – побачиться матері слід. Подивлюсь на полин – щось озветься у спогаді болем. Подивлюсь на струмок – спів ожинкових літ. Подивлюсь на хлібину – вклонюся людині у пояс. Подивлюсь на веселку – проситиму травам дощів. Подивлюсь на опалий із дерева лист – заспокоюсь: я живу, хоч іще один день облетів. (М.Федунець; 54 сл.)

III. Життя – як вода: воно спливає непомітно. Ось недавно ж, либонь, починався струмок твого дитинства, спокійний, сонцем освітлений, починався радісно й безжурно. Далі струмок той обернувся на річку – юність бурунами завирувала. Води побільшало, глибини зросло, то в одному місці вир-крутія запиниться, то в іншому... Далі подивишся: поспокійнішала течія, ніби натомилась, вже не шумить вода, не б'ється сердито у високі береги: молодість минула, старість іще не надійшла. Їй покотиться річка твого життя до безбережного моря... Та ніколи не зникне вона в ньому безслідно, мов краплина. (За Є.Гуцалом; 85 сл.)

* Прочитати. Накреслити схеми речень.

I. Щось дивне діється: тривога судомить душу: час не спить. (І.Гнатюк.) Життя тече, немов сухий пісок: недавно ранок був – настала нічка. (М.Дубович.) Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить. (І.Франко.) Вранці прокинешся – не засміється сонце: на сонці вже перший льодок. (П.Филипович.)

II. Не викидайте слова з пісні – воно в рядку одвіку стало. Опам'ятаєтесь, та пізно: було, і зникло, і пропало. Здавалось, шкода невелика: замінимо і не помітим. І вже не пісня, а каліка, мов птиця, що з крилом підбитим. (Г.Гордасевич.)

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

* Прочитати. Якими засобами пов'язані між собою частини складних речень? Вказати сполучниковий і безсполучниковий зв'язок .

I. Спливуть літа, спливуть царі-горохи, і наш народ розквітне між людьми. (В.Марсюк.) Над річкою, в чистім полі, могила чорніє; де кров текла козацькая, трава зеленіє. (Т.Шевченко.) От і зараз наша хата пахне суніцями, в одне вікно заглядає стара груша, а в друге – яблуня, що завжди нагадує мені бабусю. (М.Стельмах.) Все міняє ритми й біоритми, бо якийсь

тепер химерний день: ще не встигне він і народитись, як уже чіпляється за пень. (Є.Гуцало.)

II. Проснулось коріння, зметнулися трави, і вдарили в дзвони круті береги. (М.Стельмах.) Коли сніжині ніжно стане, вона всміхнеться і розтане, сльозою зробиться вона. (І.Жиленко.) На рідні землі сіячі вертають, щоб сіяти святе зерно своє, щоб знов заграло українське поле врожаєм щастя, зродженим навік, щоб знов засяло сонце світлочоле на вольних водах українських рік. (М.Бажан.) Вставай, милий брате, бо сором нам спати: ми спали століття – доволі вже сну! (В.Чумак.)

* Прочитати. Використавши подану в тексті інформацію, дати відповіді на питання: у яких стилях використовуються речення з різними видами зв'язку? Яка роль таких речень у науковому стилі? Яка функція таких речень у художньому й публіцистичному стилях? Чому вживання таких речень в офіційно-діловому стилі є недоречним?

Складні речення з різними видами зв'язку є ознакою книжного мовлення, але їх функції в різних стилях неоднакові.

У науковому стилі складні речення з різними видами зв'язку служать засобом вираження складних думок, допомагають чітко й послідовно викласти матеріал. Найчастіше тут використовуються речення інформативного характеру з підрядним і сурядним зв'язком. Вони дають можливість виразити найскладніші здобутки людської думки в будь-якій сфері наукових знань.

У художньому й публіцистичному стилях такі речення виконують образну функцію. Уміле їх використання, разом з простими конструкціями, робить мову художніх, публіцистичних творів багатою, гнучкою, образною.

За М.Пентилюк.

* Переписати, підкреслити граматичні основи речень. Якими засобами пов'язані між собою частини складних речень? Вказати сполучниковий і безсполучниковий зв'язок. Встановити, до якого стилю належить висловлювання. Пояснити вживання розділових знаків.

Сім смертних гріхів – це найтяжчі гріхи: заздрощі, жадібність, розпуста, ненажерливість, гордощі, лінощі, злість, яких не можна спокутувати, і за них людина мусить вічно каратися у загробному житті. У сучасній мові фразеологізм “сім смертних гріхів” вживається на позначення якнайтяжчих злочинів, і це не єдиний крилатий вислів, де звучить число сім. “Книга за сімома печатями” – теж вислів із Біблії, де так названо книгу, яку “ніхто не міг ні на небі, ні на землі, ні під землею розкрити, щоб подивитися в неї”, а в образному значенні вираз означає щось незрозуміле, приховане й недоступне.

За А.Коваль.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Накреслити схеми речень.

I. Ти пам'ятаєш, як ми в ліс ходили, коли цвіла напровесні ліщина і запах той нам душі так п'янив? (О.Довгий.) Пожертвуй словом, що в душі цвіте, і, може, в пролісок воно переросте. (Г.Коваль.) Щасливий я не тим, що маю квіти, а тим, що є кому їх віднести! (Л.Дмитерко.) Чомусь і досі чітко уявляю, як людина чаклує при вогні і гріє руки, щоб замісити глину і творити. (Г.Коваль.) Я так люблю Карпат живу оздобу, де буки, мов старезні літописці, засвідчують, як вів Олекса Довбуш опришків до Лук'яна Кобилиці. (Д.Луценко.)

II. А доля козацька - горбата турецька шабля, що мов усміх дитини, коли не була в крові. (І.Павлюк.) Годі люд дурить, що правда – в силі: сила – в правді, в істині, в добрі. (П.Тичина.) Чекаю дня, коли собі скажу: оця строфа, нарешті досконала. (Л.Костенко.) Де б не прийшлося трудитися й жити, все ж пам'ятай: Україна мила на Черемоші й на Дніпрі лежить. (А.Малишко.) Пригадую: в зимовий час журний час за вікнами пливла година пізня, а в хаті завороженій у нас лунала повна щему тужна пісня. (Д.Луценко.)

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

* Пояснювальний диктант.

Дюжина страв на столі, та найсвятіша – кутя: сутність у ній землі, неперебутність життя. (А.Гризун.) Книга велична Буття ось лежить, та ніхто не читає: надто великі букви – люде ж здрібніли зовсім. (А.Казка.) Ми не святі, у нас були гріхи, але боролись ми за правду сміло. (Д.Луценко.) І я знайшов дорогоцінну істину, гартовану залізом і вогнем: без роботи жити нам немислимо, і без любові ми не проживем! (М.Сингаївський.)

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

Любов земна – не дивина, та є призначення найвище: люби Вітчизну, щоб вона не стала попелищем. (П.Перебийніс.) Думав я, що сіль життя розтала, а вона давно сльозою стала. (М.Сингаївський.) Добро – неначе пух, його розвіє найменший вітер, а ненависть – це чавун, котрий тисне, й давить, і розчавлює, й хоч іржавіє, але триває довго, й з іржею він ще важчий. (Ю.Мушкетик.) Наснилося: осінні фарби щирі, а я – безлистий клен у синій млі, і птахи, відлітаючи у вирій, заночували у моїм гіллі. (М.Самійленко.) Треба сказати, що я вельми люблю скрізь роздивлятися людські обличчя: на

вулицях, у транспорті, у місцях зібрань та зосереджень, на дорогах – завжди мене дивувала й уражала їхня безмежна множинна безподібність. (В.Шевчук.) Я міг би жити радісно й щасливо, якби мені вдалось маленьке диво: змирити серце з розумом або дізнатись, хто говорить з них правдиво. (Д.Павличко.) А правду каже приказка стара: тоді є щастя-втіха, коли своя у тебе стріха, а під чужою не шукай добра. (Б.Грінченко.)

* Накреслити схеми речень.

I. Річки віддавна наповняють море, та це для нього – невелике горе: повік воно не вийде з берегів. (В.Гриценко.) На світі законів чимало, я нагадаю один: щоб море не висихало, потрібно багато краплин. (В.Симоненко.) Збагни глибинно і затям: з краплин утворюється море, й переростають в прикре горе помилки власного життя. (Д.Луценко.) Дівчинку здивав колись маленьку там, де землю Дніпром розколото: вибирала з води у жменьку синє золото. (Є.Плужник.)

II. Хочеш вік прожити немарно ти – вищої шукай собі мети, щоб за тебе більша була: за великою зростеш і сам, з нею воля духові й рукам і великі на весь світ діла. (Б.Грінченко.) Він знав: що нижче нахиляє спину твій рід під каменем тяжких турбот, то вище право падає на сина: відстояти перед людьми народ. (Б.Олійник.) Трапляється, що кепський твір напише й великий письменник, але ще ніколи не траплялося таке, щоб кепський письменник написав великий твір. (Р.Дідула.) Думаю: книга має душу: коли написана рукою щедрою – від неї віє теплом, якщо злостивою – холодом: притули долоню – відчуєш. (В.Корнійчук.)

III. Роса і колос пощипують мої ноги, а тато ледь-ледь курникає пісню, так що й не добереш, чи то колеса, чи його голос поскрипує, а я все думаю про свій завтрашній день. (М.Стельмах.) Мати за возом ступає, і в'ється над матір'ю порох, творячи німб, так що мати у німбі іде. (Є.Гуцало.) Знову рік Новий іде, і знову думка думку будить: куди він нас усіх веде, кого приспить, кого розбудить? (М.Кононенко.)

Словник. *Німб* - саяво навколо голови при зображенні богів у християнському та буддійському мистецтві.

*Контрольний диктант

Коли зима обриває з днів тепло, а дні стають найменшими і найхолоднішими, коваль над ковалями Сварог у своїй кузні кує новорічне сонце. Він кує, не покладаючи рук, ще й придивляється, щоб усе було правильно, бо тоді влітку не вигріються ні люди, ні худоба, ні дерева. Скувавши сонце, кличе він до себе велетня Коляду. Приїжджає Коляда, впряжений у свої сани, вкладає на них сонце і їде з ним аж до самого неба. Доїде до нахололої сонячної оселі, а сонце вистрибне й вигляне з неї до людей. З цього дня й починається новий рік.

Я знаю: це лише казка, а все одно уявляю в кузні Сварога і ніби, зустрівшись із Колядою, допомагаю йому підважувати сани з сонцем. Або я уявляю себе Колядою. Нелегко мені сонце везти - я впираюся ногами в землю й підіймаю його аж до неба. (За М.Стельмахом; 140 сл.)

Свята вечеря

Після десятиліть замовчувань і заборон, що супроводжувалося формуванням безбатченківства і бездуховності, повернулося те, що становить історичну пам'ять нації, її історичне коріння.

Традиційно в кожній українській родині поіменно знали й шанували всіх прабатьків до сьомого коліна. Вважалося: душі предків постійно контактують з членами родини - вони допомагають у господарстві, оберігаючи від лиха. Тому в давнину чотири рази на рік влаштовували сімейну вечерю, на яку запрошували душі пращурів. Готували спеціальні обрядові страви: коливо та кутю. Найважливішим з-поміж цих ритуалів була Різдвяна вечеря.

Свята вечеря починалася, як зійде Божа зоря. Усі лавки застеляли, а перед тим, як сісти, продмухували місце, щоб не присісти на духа. Сім'я їла зі спільних мисок. Але на стіл ставили ще дві мисочки, з яких ніхто не їв: одна була для духів-душ, інша – для відсутніх членів родини.

Вечеря тривала довго – протягом двох-трьох, а то й чотирьох годин. Повечерявши, не прибирали страви, не мили ложок. Вірили, що вночі прийдуть духи-душі й сядуть до столу вдруге. (Ха Т.Лехманом; 160 сл.)

Глибокі різдвяні сніги ніби сповнили саме життя, затамували час. Якщо в таку припізнену пору ти наблизися до села і, забачивши стовпчики димів над хатами, переведеш подих, то почувеш неодмінно: “Добрий вечір, щедрий вечір добрим людям на здоров'я...” Серце калатає, душа розмикається: вона має ввібрати в себе ці радісні слова.

Співає й земля. Біла сизість снігів переходить в сизу білість неба, створюючи нерозривність. І ти ніби бачиш: над тобою і поперед тебе шугають янголята... Різдвяна казка!

Певна річ, наша земля зберігає інформацію, яку чужинці-заволоки ніколи не вичитають ані зі снігів, ані з марева, ані з розлитих у повітрі щедрівок. І починаєш розуміти ту тоскную необхідність наших емігрантів, що воліли б хоч померти на рідній землі.

Ми відчуваємо власне тіло, не бачачи власного випромінювання, не фіксуючи космічних променів, які проймають наше єство. Зоряні пульсування зливаються з незримими спектрами променів від землі - такі імпульси відчувають тільки люди, споріднені із землею. Ці імпульси закладені в безсмертних колядках і щедрівках. (За П.Мовчаном; 155 сл.)

Свят-вечір

Хоч убога наша хатинка, та в цей вечір вона покращала. Її бідність скрасили і вишиті рушники, і кетяги калини, і запашне сіно на покуті, і святковий стіл..

Аж ось на вулиці обізвалися колядники. Чого тільки вони не виробляли, лякаючи дорослих і дітей! Та задзвонив дзвонар – і всі притихли, з'юрмилися біля вікон. Зеленкуваті-синіми снігами покотилися, задзвеніли молоді голоси, проганяючи з осель недолю. Яка не убога наша хатинка, а і її колядники наспівали щастя.

Прислухаюсь і чую: за тинами підстрибує морозець. Придивляюсь і бачу: в місячних калюжках заколисуються хати. Вбираю в себе колядки, думками й очима добираючись аж до Дунаю, де гуляли козаки. І так мені радісно на серці, наче і я з козаками ломив неволю, визволяв добрих людей, щоб верталися вони на тихі води, ясні зорі.

Отак сходяться пісня і життя, присмерк давнини і світанок сьогодення. Біля мене арфами бринять приморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться зі снігом, що іскриться зблизька і туманиться подаль. (За М.Стельмахом; 160 сл.)

Поволі наближались до Різдвяних свят. Як батьки, як діди, так і ми будемо робити. Не ми ті закони писали, не нам їх і касувати, а недобра та пташка, що свого гнізда цурається. Мати пече, і варить, і смажить, правда, як не дванадцять страв, то до половини завжди доходило. Хіба для бідної родини треба чогось іншого? Це не пани які, чи хтозна-що.

Всі сходяться до хати й готуються сідати за святу вечерю. У хаті напів'ясно, тепло, гарно. Усі моляться. Батько, звичайно, спереду, з книжкою. Найщиріше й найспокійніше молиться мати: вона поволі, виразно проказує молитви, б'є глибокі, до самої землі, поклони. Кінчається молитва тоді, коли батько, відступивши від столу, сам б'є три поклони. Тільки він зведеться на ноги - діти вже вмощуються за столом, тримаючи в руках дерев'яні ложки.

Надворі мороз, але сьогодні він не має доступу до родини. Тут сьогодні і тепло і затишно. Замерзлі вікна горять переливно і дивовижно, ніби то пальмове листя, лите зі срібла. (За У.Самчуком; 155 сл.)

Колись думали: знання, технічні досягнення вирішать усі проблеми. Насправді ж знання заплутало людину. Воно закинуло її на Місяць, жене на Марс, лікує, проте атомна бомба і екологічні катастрофи похитнули віру в знання. Хоч знання покращує життя, воно руйнує природу.

У всі віки пишались неповторністю людини - саме в цьому бачили розвій. Нині настає можливість людину тиражувати. Але ж єдина помилка може вбити весь тираж! Взагалі експерименти в біології можуть призвести до непередбачених результатів.

Основним є те, що немає прогресу в площині моралі, скоріше рух зворотний. Незабаром зникнуть зі словників такі поняття: співчуття, любов,

милосердя. Ми старашенно прагнемо подружитися з позаземними “братами”, а чи часто провідуємо свою бабусю?

Всі відкриття мають зворотну сторону. Інтернет обплутав людину, як павук муху. Будь-яку інформацію можна добути за кілька хвилин. Але більше третини людей, які марять Інтернетом, вже психічно хворі.

А якщо я не хочу? Не хочу блукати в Інтернеті по світах, люблю вдихати запах гречаного вітру з поля, дивитися на зорі, а не космічні тіла. (За Ю.Мушкетиком; 160 сл.)